Тувинская республиканская БИБЛИОТЕКА им. А. С. Пушкина

Республиканын политикалыг-политиктиг солуну

Солун 1925 чылдын август 31-де үүнүп эгелээн

ШЫН

№ 73 (15293) 1994 чылдын май 5, четверг

Солунга ат салган шагы 20.00. Садар өртээ 60 рубль.

«Чагыдылга-94» чоруп тур

ЧАГААЛАР КӨВҮДЕЗИН, ЧАГЫДЫЛГА ШУУДАЗЫН

Рынок ыйыдыышкынынга кызагдаткан амыдыралдың айыл-халавы чүк-чүктен диргелип, бергедеп турарын өг-бүлевиске-даа, кудумчугадаа, ажылдаар черлеривиске-даа аастан дүжүрбейн чугаалажып турарывыс үргүлчүлевишаан. Акшаландырыышкынның улус ажыл-агыйының адыр бүрүзүнде чедишпезинден, өртектериң талыйтыр өспүшаан турарындан хоозуралдың тыныжы ындында-ла өре-ширеге бектеттирген амыдыралды так аспактааш боой туткаш чыдыпкан. Чаңгыс сөс-биле допчулап чугаалаарга, рынок харылзааларының тоң берге эргилделиг үе-чадазын чурттап эртип турар-дыр бис. Бодунуң 70 харлаар юбилейинче уткуштур чоруп орар «Шын» солун хөй санныг номчукчуларның ижин-кара чокка сүмележир, сөглеттинмээн бодалдарын кандыг-даа үеде илередир, сагыш-сеткилин ажыдып чыдар шынчы өңнүү болуп келген болгаш кезээде ынчаар артар-даа.

Номчукчуларның ботидепкей, деткимче, сонуургалындан, боттуг киржилгезинден хүн бүрү үнүп турар материалдарның шынары экижиир, дээштии бедиир, номчуштуг болуру хандыртынар. Ам бо хүннерде солунчуларның-даа, номчукчуларның-даа мурнунда салдынган кол сорулга — 1994 чылдың ийиги чартыының чагыдылгазын дүргедедири. Акшаландырыышкын айтырыы моондак-шаптараазыннарга таваржып түрзажок, номчукчуларның солун-биле харылзаазы быжыг, сонуургалы бедик. «Шын» боду конституциялыг, бот-догуннаан тыва черде эң-не хөй тиражтыг солун болганда, ооң көдээ бижикчилери арбын дээрзин республиканың булун бүрүзүнден хүк бүрү кээп турар материалдар бадыткап турар. Бо чылдың апрельдің төнчүзүнге чедир 2000 ажыг авторларның бижээн үүлдерин чагаа килдизинге бүрүткээн.

Редакцияга келген чагааларның салым-хуузу ацгыаңгы болгулаар. Үүгле бүрүткелге киргеш, ол-ла дораан архивче киир октадыптар чагаалар база таваржыр. Ынчалза-даа бүрүткел эрткен чагааларның эң хөй кезии солунга парлаттынып турар. Акшаландырыышкын чедишпес бо берге үеде чамдыкта саазын чогүндан солун үнмейн баар боттуг чылдагааннар тургулаар. Чижээ, бо чылдың март айның эгезинде республиканың төп солуннары бергедээшкинге таварышкан. Үүге дээрге солуннуң ээлчеглиг дугаарлары үнмейн баргаш, килдистер ыяап-ла парлаар ужурлуг ажылдаан чагаалар шыгжаар папкалары кашла хонук иштинде хенертен «семирээш» тодуг шары хырны дег шартайгылап калгылаан. Бо таварылгада чамдык авторларның материалдары чогуур хуусаадан эртип, эргижирей бергениндеп номчукчуга четпейн, чырыкче үнмейн барганы харааданчыг.

Ам кандыг чагаалар бүрүткеттинмейн чыткаш-ла, архивче кире бээрил, борта каксы тайылбырдан берээл. Бир-ле дугаарында, ат, фамилиязы, адрези долу бижиттинмээн авторларның чагаалары. Ийиде, төрүттүнген хүннер таварыштыр төлевирин баш удур редакциянның агар санынче шилчитпээн сөстүг чагаалар кирер. Үште, он-чээрби чыл мурнунда бижип турган деңнели ол-ла хевээр, чаа бодаашкыннар чок, үгле фактбарымдаалар чыскаап каан эренгей чагаалар.

«Шыннын» бижикчизи кижи оон ыңай үүнү билип алза экил? Кызыл өңнүг азы чаңгыс хары угда янзыбүрү өңнүг будуктар ажыглап турган чоруткан чагаалар ону парлап турар машинакчыларга, ону номчуур-даа кижилерге каракка арай хоралыг деп үвени билип ап, бистің бо дилээвисти хандырары чугула.

Кайы-даа солуннарда чарлалдар өртээ эрткен чылдың деннелинден элээн өскенин эскерип-ле тур боор силер. Неделяда эң хөй — 5 катап үнер болгаш, үүгээри-ле үүгле «Шын» номчукчузунга чамдык чиигелделерни берип, кээргээчел болуп арткан. Өске-бир черже телеграмма чорудары дег сөс бүрүзүн көпеектеп санап тургаш, солуннарга чарлалдар салырын төлевирлиг кылып каан. Төрүттүнген хүннер таварыштыр байыр чедириишкиннери, чырык өртемчейден чарлып, чок апарган соонда дыңнадыг — некролог, орнукшудулгага качыгдалын үлежип киришкен албан, организация черлеринге, дергүл-төрелдеринге, ыракчоок чонунга өөрүп четтиргенин илереткен чылыг сөстүг одуруглар болгаш өскедаа үүрмек хемчээлдиг чарлалдарның төлевири 10260 рубль. Бир эвес төрүттүнген хүнүнге уткуштур байыр чедиргеш, уран чеченчидип шүлүктей суг бижип каан болза, ооң өртээ ийи дакпыр улгады бээр. Эртенги үнүп чыдар солундан материалдар ужулгаш, ооң орнунга чагыгны дүрген парладып салдыртырга, төлевирни ийиүш катап улуг кылдыр санаар. Төлевирни редакцияның бухгалтериязынга келгеш, кассирге санап бээр азы «Шын» солуннуң № 363505 агар санынче баш удур шилчидер.

Солунга медээ, корреспонденция азы өске-даа жанрга бижиирде баштай кижиниң фамилиязын эвес, а адын киирер. Чижээ, Артыш Салчак азы Артыш Даңзыевич Салчак дээн ышкаш. Чагааның төнчүзүнде адын, адазының адын, фамилиязын долузу-биле, ажылдап, чурттап турар черлериниң адрестерин ыяапла ынын бижиир.

Чер-черге спортчу маргылдааларның эрткенин үезинде чырыдып турары эки-даа болза, ол чагааларда хөй кезиинде улустар аттары чыскаап каар эрги чаңчылды катаптавышаан хевээр, ооң ужурунда ханы сайгарылга кылган чагааларның саны эвээжеп турар.

Сөөлгү үеде өттүнүүчел авторларның саны көвүдеп турар. Бир кижи өскен-төрээн черин мактап магадаанда, чаңгыс ол-ла теманы катаптааш турун бээр дээн чижектиг. Оон ыңай эскерип көөрге эш-өөрүн деткип, алдарлыг ат тыпсырын күзээн өттүнчек чагаалар база хөй келгилээр. Ол айтырыгны күш-ажылчы коллективтерге көдүрүп, Даңзы Хуралче, Чазакче дилег киирзе улам чогумчалыг болгу дег. Амыдыралче ханылавас, бичии фактылар долгандыр касканнаан шынары куду материалдар бижиирин соксадып, үениң үнү-биле аянашкан шаг-төреңиң негелдезинге дүүшкен, номчукчуларның сонуургалын хайныктырып кээр чагаалар чартык чылдың чагылгазын шуудадып, хөй-ле болурунга бүзүрел улуг.

Бөгүнгү өөрүшкүнү эвээш шаңнап турар амыдыралывыстың аар-берге байдалдарында он-он авторлар хүн бүрү редакцияже чагаа бижип, сүзүүвүстү өрүледиринге, хөй-аңдывысты чиик-сергек болдуруп көдүреринге идигни берип турар. Олар колдуунда эки үүлдер, сагынгыр, тывынгыр, солун кижилер, ховар болуушкунар дугайында одуруглар болгулаар. «Шынга» чырыттынган дээштиг, солун, номчуштуг материалдар угаансарыылга, ниити хөөнге дөгүм болуру чугаажок. Черле ынчаш, нарын рыноктуң шавар халдаашкыны эгелээн бо боралгактыг өйде үүнү амыдыралга боттандырар деп бодап, шиитпирлеп, планнап алганыыс үүгле демниг хөделиишкиннериң, күжениишкиннериң ачызында чедип алдынар. Ынчангаш «Чагыдылга-94-түү» шакпынчыдыр, чаңгыс демниг чартык чылдың чагыдылгазынга идепкейлиг киржиилиңер.

Даңзы САЛЧАК.
«Шын» солуннуң чагаа килдизиниң эргелекчизи.

Часкы хову ажылдары

ОРГАНИЗАСТЫГ ЭРТТИРЕР

Барыын-Хемчик кожуун чагыргазының ээлчеглиг коллегия хуралынга часкы тарылганы организастыг эрттирер сорулгалар дугайында айтырыгны чугаалажып көрген. Бо айтырыг талазы-биле дыңнадыгны кожууннуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол агроному М. А. Сарыглар кылган.

Кожууннуң ажыл-агыйлары бо чылын 4520 га черге тараа культураларын чажып тарыыр, ниити тарылга шөлү — 8606 га, ооң иштинде суггаттыг шөл —5226 га. Бо часкы хову ажылдарынга «Хемчик» кооперативтер каттыжыышкыны, «Аянгаты» совхоз багай эвес белеткенгеш, өске ажылагыйларны баштай мурнап, шык базырып, чер чарып кирген.

Апрель 20-га чедир кожуунда 420 га чернин шыгын базырган, 360 га черни чарган, 100 га хөй чылдыг сиген шөлүн суггарган, 380 тонна тараа үрезинин хораннаан. Ажыл-агыйлардан часкы тарылгаже 26 трактор, 41 суггатчы үнген.

Часкы хову ажылдары «Хемчиктиң» тараажылаында хайныккан. Тараажылар 420 га черниң шыгын базырган, 180 га черни аңдарган, бо ажылдарда 7 трактор хаара туттунган, 17 суггатчы 40 га хөй чылдыг сигенни суггарган.

Часкы тарылгага белеткел ажылдары «Хөнделен», «Дөң-Терезин», «Шекпээр» кооперативтер каттыжыышкыннарында четпес, тарылгага кирер техникаларны чедир белеткеввээн, ажылды организастап турары хөлчок багай.

Коллегия хуралынга кожууннуң ажыл-агыйларының бо чылгы часкы тарылганың организастыг планын бадылаан, часкы хову ажылдарын кыска хуусаада, шынарлыг чорудары-биле ажыл-агыйларга практиктиг дуза көргүзүп, ажылдаар кылдыр кожуун чагыргазының харыысалгалыг ажылдакчыларын быжыглаан.

Хоюг-оол МОНГУШ.

ТЕХНИКА БЕЛЕН

Чеди-Хөл кожуунда «Ак-Тал» совхозта часкы тарылга ажылдарының канчаар чоруп турарын, машина-техника-биле, үрезин-биле канчаар хандыртынганын чугаалап бээрин ажыл-агыйның агроному Эдуард Эрес-оолович Ховалыгдан дилээн мен. Агроном төп шаң девискээринге ажылчыннар-биле ажыл-агыйжы чугаа кылып турда, таваржы бердим.

Совхоз бо чылын бүгү тараа культураларын 2640 га черге тарыыр. «Т-150» маркалыг трактор шупту алды, ооң дөртү щимчеп турар, арткан ийизи септелгеде, тарылгаже бүрүн кирипте-рининиң мурнунда оларның белен болурунуң магадылалы бар. Чайгы чер аңдарылгазын муң га черге, шык базырыышкынын 730 га черге чоруткан.

Техникага хамаарыштыр оон ыңай үүнү чугаалап болурул? Кожуг машиналары шупту белен. Чеди культиватор, тараа чаштырар үээрби дөрт кожуг машиналары база белен бооп турар.

Чаштырары-биле 285 тонна тараа культураларының үрезини херек. Арбайга 250 тонна үрезин көрдүнген, суланы чажарынга 104 тонна херек, ол хире үрезинни Хадылыгның дуржулгабүдүүлге ажыл-агыйындан садып алганнар, ооң 78 тонназын төп шанда сөөртүп эккеп алган бооп турар. Бии-Хем кожуундан сес тонна рапс үрезинин садып алган.

Чажар үрезинниң арыглаашкынын долузу-биле чоруткан. Чажар мурнунда хораннаашкынны чорударын агроном бодап турар. Ол — шын, бок үнүш үнмезин дээш база элбек дүжүттү алырының хемчеглерин баш удур албааже хоржок болгай.

Кывар-чаар материалдар, техникага артык кезектер садар акша-хөренги айтыры ажык артып каап турар. Ынчаарга ажылчыннар, механизаторлар эрткен чылдың ноябрь айдан бээр шалың төлевирин албайн келгенин ажыы-биле чугаалаар апаар. Мындыг байдалда социал камгалал, хандырылга дугайында үүнү чугаалап болурул? Ынчалзажок чон кылыр ижин салбайн ажылдап турар. Эки ажылдап турарларга механизаторлар — Андрей Долгар, Виктор Серенмаа, Виктор Бегзи оларны хамаарыштырып турар.

Ажыл-агыйга чоруп чорааш, мындыг үүлдү эскердим, үүл дээрге күзүн барып ажаап алыр тараа культураларының санаашкынын баш удур чорудуп алган мындыг. Бир солун чүве — ажыл-агыйда сес комбайн бар, күскү дүжүт ажаарынга олар белен. Эрткен чылын күзүн механизаторлар ол комбайннары-биле Тока аттыг совхозка ачыдузазын чедирип, тараазын ажаажып берген.

Часкы тарылганы үезинде чорударынга совхозтун механизаторлары белен деп чүвеге ол чорааш, бүзүреп көрдүм.

Михаил ОНДАР.

ОРГАНИЗАСТЫГ КИРГЕН

Бай-Тайга кожуунуң ажыл-агыйлары бо чылгы часкы хову ажылдарынче элээн организастыг кирип турар. Ажыл-агыйлардан часкы тарылгаже эң-не баштай «Кызыл-Даг» совхоз апрель 20-ден эгелеп кирген. Өске ажыл-агыйлар суггарылга манап олурар хевирлиг.

Бо хүннерде кожуунуң ажыл-агыйларында 48 трактор, 34 андазын, 15 сеялка часкы хову ажылдарынга ажылдаарынга белен. 10 трактор ам-даа септелгеде. «ДТ-75», «Т-150», «Т-40» тракторларның коленвалы, шимчедикчилери чогу-биле анаа турар. Артык кезектерниң өртээниң аартааны-биле ону садып алыры ажыл-агыйларга бергедээн.

Кожуунуң ажыл-агыйларында бо чылын 427 тонна үрезини чаштырарынга белеткээн. Бо хүннерде чаштырар үрезинниң арыглааш-кыны дооступ турар. Ажыл-агыйларга 36 тонна картофель үрезини ам-даа херек. Ону Кызыл кожуунда «Рассвет» совхоз-биле дугуржуп каан.

Ажыл-агыйлар ам мурнуку чылдарда ышкаш хөй тараа тарыыстаан. Хөй тарылга шөлүн арат, тараачын ажыл-агыйлар алган. Бо хүннерде олар база-ла часкы хову ажылдарынче киришкен.

Александр МАНДАРАА.
Кожуун чагыргазынын көдээ ажыл-агый эргелелиниң инженери.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БҮРҮН ЭРГЕЛИГ ТӨЛЕЭЭЛЕКЧИЗИН ТОМУЙЛААР ДУГАЙЫНДА ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ПРЕЗИДЕНТИЗИНИҢ ЧАРЛЫЫ

Тыва Республиканың Дээди Хуралы (Парламентизи)-биле Тыва Республиканың Президентизиниң дем каттыштырып ажылдаарын хандырар сорулга-биле доктаадырым болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралынга (Парламентизинге) Тыва Республиканың Президентизинин бүрүн эргелиг төлээлекчизинге Тыва Республиканы: Президентизинин эрге-хоойлу политиказының талазы-биле чөвүлекчизи Александр Санчаевич Ооржакты томуйлаар.

2. Тыва Республиканың Президентизиниң бүрүн эргелиг төлээлекчизинге Н. А. Ондарны томуйлаар дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң 1994 чылдың январь 27-де № 126 Чарлыын күш чок болган деп санаар.

Тыва Республиканың Президентизи Ш. ООРЖАК.
1994 чылдың апрель 29.
№ 157. Кызыл хоорай.

РОССИЯ ФЕДЕРАЦИЯЗЫНЫҢ ЧАЗААНДА

«Эзиртир продукция аймаан бүдүреринге, кадагалаарынга, мөөңү-биле база үүрмектеп садарынга күрүне монополиязын (тергиидилин) катап тургузар дугайында» Россия Федерациязының Президентизиниң 1993 чылдың июнь 11-де № 918 Чарлыын күүседири-биле № 358 доктаалды Россия Федерациязының Чазаа 1994 чылдың апрель 22-де хүлээп алган.

Эзиртир суксун аймаан Россия Федерациязының бүгү девискээринге үүрмектеп садарының чангыс аай чурумун доктаадырынче, эзиртир продукция аймаан бүдүреринге, кадагалаарынга, сайгарып садарынга күрүне монополиязын катап тургузарынче угланган эң чугула хемчеглерни доктаалда айыткан.

1. Эзиртир продукция аймаан бүдүреринге болгаш сайгарарынга күрүне монополиязын күрүнеден таарыштырар хемчеглерниң системазын дамчыштыр боттандырарын доктааткан. Ол хемчеглер болза күрүненин эрге-ажыктарын, хереглекчилерниң эргелерин камгалаарынче угланган турар ужурлуг деп, доктаалда демдеглээн. Өнчүнүң хевиринден болгаш чагыртып турар черинден хамаарылга чокка ажыл-чорудулганың ол хевирлерин боттандырып турар бүдүрүлгелерге, ооң иштинде даштыкы инвестициялар-биле Россия Федерациязының девискээринге тургустунган бүдүрүлгелерге ол хемчеглер бүрүн хамааржыр.

Эзиртир продукция аймаан бүдүреринге, кадагалаарынга, сайгарарынга күрүне монополиязын аъшчем чиг эдинин бүгү хевирлеринден (арыглаан спирт, чиг эт, виноград, кат-чимис арагазы, коньяк аймаа) кылган этилдиг спиртке, эзиртир белен продукция аймаанга (ижер спиртке, водкага, ликер-водка кылыгларынга, коньяктарга болгаш виноградтан кылган кызыл арагаларга, кат-чимистен кылган кызыл арагаларга болгаш өске-даа эзиртир шынарлыг суксун аймаанга), продукцияның ол хевирлериниң арага материалдарынга болгаш чартык фабрикаттарынга, а ол ышкаш ижип болбас чиг эттиң этилдиг спиртинге (суук болгаш синтетиктиг спирт аймаанга) хамаарыштырар.

2. Эзиртир продукция аймаанга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле күрүне инспекциязы Россия Федерациязының Саң яамызының, Россия Федерациязының Күрүненин үндүрүг албанының, Россия Федерациязының Үндүрүг политиказының департаментизиниң киржилгези-биле чөпшээрелди тургузуп бээриниң чурумун бир ай хуусаа дургузунда мынчаар бадылаар:

чиг эттиң бүгү хевирлеринден этилдиг спиртти бүдүреринің, кудуп бээриниң, кадагалаарының, ону мөөңү-биле сайгарарының чурумун бүдүрүлгелерге тодаргайлап доктаадыр;

эзиртир чүүлдериниң белен продукциязын бүдүрүлге черлеринге кылыгынга, кударынга, ол продукцияның арага аймаан болгаш полуфабрикаттарын шак ынчаар кадагалаарынга хамаарышкан чөпшээрелдерни (лицензияларны) тыпсырының чурумун доктаадыр.

Эзиртир белен продукция аймаан, арага материалдарын, ол продукцияның чартык фабрикаттарын мөөңүбиле садарынга чөпшээрелди тыпсырының чурумун ийи ай хуусаа дургузунда Россия Федерациязының сонуургалдыг бүгү албан черлериниң киржилгези-биле ажылдап кылгаш, бадылаарын эзиртир продукция аймаанга күрүне монополиязын хандырар талазы-биле Россия Федерациязының Чазааның чанында күрүне инспекциязынга дааскан.

3. Эзиртир продукция аймаан бүдүреринің база сайгарарының чыл бүрүде чижек хемчээлдерин тодаргайлаарын, ук продукцияны чурт иштинге болгаш даштыкыже сайгарганындан күрүне бюджединге киирилделерни хандырарын Россия Федерациязының Экономика яамызынга, арага аймаанга күрүне монополиязын хандырар талазыбиле күрүне инспекциязынга даандырган. Бо чугула хемчеглерни боттандырарынга Россия Федерациязының Саң болгаш Көдээ ажылагый, аъш-чем яамылары, садыг черлери, Россия Федерациязының субъектилериниң күүсекчи эрге-чагырга органнары киржир ужурлуг деп, доктаалда айыткан.

4. Эзиртир продукция аймаан бүдүреринге, кадагалаарынга, сайгарарынга чөпшээрелди тывысканы дээш төлевирни доктаадыр дугайында саналдарны Россия Федерациязының Чазаанга бир ай хуусаа дургузунда киирип келирин Россия Федерациязының Саң яамызынга, эзиртир продукция аймаанга күрүне монополиязын хандырар күрүне инспекциязынга дааскан.

Доктаалда көрдүнген бүгү хемчеглерни боттандырар талазы-биле сорулгаларны, ук документиниң дараазында пунктуларында тодаргайлаан.

Спорт медээлери

Частың болгаш күш-ажылдың байырлалы — май 1-де республика найысылалынга спортчу маргылдаалар арбын болгулаан. Аңаа аныяктар болгаш спорттуң хоочуннары хөйү-биле киришкен.

ТЫВА ХҮРЕШ

Хоорайның бирги чери дээш аныяктар аразынга эрткен ажык тыва хүреш маргылдаазы «Хүреш» стадионга болуп эрткен. Аңаа найысылалдың болгаш кожууннарның эң шилиндек аныяк мөгелери киришкен. Бо удаада 64 мөгени салыры көрдүнген турган-даа болза, аңаа 54 спортчу киришкен.

Чөөн-Хемчик кожууннуң Шеми ортумак школазының он бирги клазының өөреникчизи, өзүп орар аныяк мөге Евгений Куулар эң сөөлгү түңнел салыгда Чаа-Хөл школазының тоску клазының өөреникчизи Аян Сарааны октааш, бирги черни ээлээн. Красноярскиниң агроуниверситединиң Тывада филиалының зоофакультединиң бирги курузунуң студентизи Виктор Ланаа болгаш бир дугаар профтехучилищениң сургуулу Буян Хертек олар үшкү-дөртү черлерни үлешкеннер.

Ол хүн «Хүреш» стадионга тыва хүреш маргылдаазы болуп турда, кыска дистанцияларга чарыш база болган.

Бистің сураглыг мөгевис Аяс Монгуш май 1-ниң байырлалын ында кожууннарга болган хүрештерге киришкеш, дөрт аът шаңналын чаалап алган. Ылаңгыя Улуг-Хем болгаш Чөөн-Хемчик кожууннарга эрткен хөй кижи киржикчилиг тыва хүреш маргылдааларынга ол кымга-даа октатпайн, улаштыр-улаштыр тиилээн.

ВОЛЕЙБОЛ

Волейболга хоорайның бирги чери дээш хоочун волейболистер аразынга ажык маргылдаа апрель 16-да эгелээш, май 1-ниң бүдүүзүнде доозулган. Ол маргылдааларга ниитизи-биле 8 команда киришкен. Хоорайның өөредилге черлериниң ажылдакчыларындан тургустунган хоочун волейболистер командазы түңнел ужуражылгада «Геологту» 3:1 санга уткаш, чемпионнаан. Үшкү-дөртү черлерни тудугжуларның болгаш республиканың чазааның хоочуннарындан тургустунган командалар чаалап алган.

Маргылдаага эки ойнааны дээш база багай эвес командаларны тургусканы дээш М. Кыргыс, А. Зыков, Н. Амырта, А. Корж, Н. Кувезин, Х. Монгуш оларга тускай шаңналдарны тывыскан.

Виктор КАРА-САЛ.

ЧУРУКТАРДА: шүүлген аныяк мөге Е. Куулар шаңналга алган ирти-биле; хүреш үезинде.

Охемчик ОНДАРНЫҢ фотолары.

«ШЫННЫҢ» ШАҢНАЛЫ ДЭЭШ

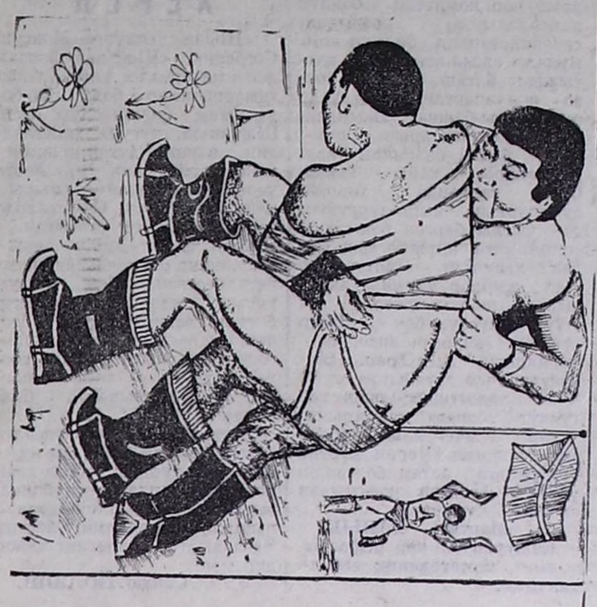

ТООЛЧУНУҢ АДЫ-БИЛЕ

Чоокта чаа Улуг-Хем кожууннуң Торгалыг суурда көдээ Культура бажыңынга Тывада сураглыг тоолчу, Баазаңай Халдааевич Түлуштүң адын байырлыг байдалга тывыскан. Сценаның эң көскү черинге тоолчунуң хөрек чуруун аскан. Ону кожуун чагыргазының культура килдизиниң чурукчузу Юрий Шивидек чураан. Эрешоваа, чазык-чаагай кижиниң овур-хевирин ол-ла олчаандырзын чуруп каанын келген аалчылар, хөй санныг көрүкчүлер магадаан.

Суурнуң чурттакчылары чаңгыс чер-чурттуунуң адын мөңгежидип турарынга өөрүп, аңаа чоргаарланып, далайга дамды дуза дижири ышкаш, акша-төгерикти салып, аян ырын сөңнеп турганнар. Тоолчунуң амыдыралчы намдарын Торгалыг ортумак школазының башкызы Х. К. Мижит чыылганнарга таныштырган. Ооң соонда тоолчунуң хеймер оглу Төмүр-оол Баазаңай-биле айтырыг-харыы хевирлиг чугаа кылган.

Дадар МОНГУШ.
Кызыл хоорай.

ЭКОНОМИКТИГ РЕФОРМА: канчаар боттанып турарыл?

АМЫДЫРАЛЫВЫСТЫҢ ҮНДЕЗИНИ

Россия Федерациязының Чазааның премьери В. С. Черномырдин чоокта чаа «АиФ» солунга берген интервьюзунга мынча деп демдеглээн: «Бистиң амыдыралывыстың үндезини, баазазы — көдээ. Амды үеде эн-не нарын реформа— аграр секторунда». («АиФ» № 13, 1994 ч.). Көдээ ажылагыйда байдал херек кырында дыка берге, кризистиг, хүн келген тудум-на улам бергеден, нарыдап турар. 1992 чылды республикада 62 ажылагыйлар карылгалыг дооскан, а 1993 чылды — 78 ажылагыйлар азы бүгү ажыл-агыйларның 83 хуузу карылгалыг дооскан. 1994 чылдың январь 1-де байдал ёзугаар алырга, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң банкыга бээр чээли өрези 15,7 миллиард рубль азы мурнуку чылдаазындан 14 катап өскен болуп турар. Бо чылдың баштайгы кварталында эге медээлерни ёзугаар алырга, адырның сан-хөө байдалы улам баксыраан, бүдүрүлге кудулаан, малды болгаш өске-даа үүлдерни көдээ ажыл-агыйда самчыгдап, төтчеглеп турар. Ынчаарга янзыбүрү чылдак-биле совхозтарны, колхозтарны чаартыры, эде организастаары саадап турар. Колхозтарны болгаш совхозтарны узуткаар дугайында чугаа болбайн турар дээрзин онзалап демдеглээр бодаан мен: Рынок экономиказының байдалдарында олар амыдырап шыдаар болза, чурттазынар. Ынчаарга карылгалыг болгаш хоозураар чыгаан совхозтарны чаартыры саадап турар дугайында чугаалап турым бо.

Байдалды боттуу-биле чугаалаарга, куруг болгаш үнүшдүжүт бээри хиреліг черлерге ажылдап эгелээн 2235 тараачын (арат) ажыл-агыйлар аграр реформазынга актив болуру чүгей болгай. Чамдык совхозтарны коллективтиг бүдүрүлгелер болгаш акционер нинтилелдер болдурганы херек кырында оларның чүгле аттарын солаан боордан башка, чүну-даа бербээн, рынок байдалдарында ажылдаарынга олар ам-даа ижикпээн. «Шанган» совхозту акционер нинтилел кылдыр адаан-даа болза, ында ажылчыннар өнчүүнүн ээзи болбаан. Ынчангаш «Шанган» болгаш өске-даа акционер нинтилелдер катап совхоз байдалынче шилчээн. Байдалдын ындыг болурунга республиканың Көдээ ажыл-агый яамызының, Россияның Көдээ ажыл-агый банкызының филиалының болгаш өске-даа чамдык албан черлериниң «политиказы» эвээш эвес идигни берген. Чижээ, ажыл-агыйны чорударының ол чаа хевирлеринге чээлилерни көңгүс бербээн азы эн сөөлгү эвлегеде ёзу барымдаалап берген болуп турар. Шак ындыг хөделишкин болза реформага бүдүү моондактаашкын болуп, хоозураан совхозтарның санын көвүдедип турар. «Бүгү кыстарга — сырганы бээр» деп принцип ёзугаар ажыл-агыйларга чээли хуваарының практиказының ажык чогун эрткен чылдарда тывыскан чээлилерни канчаар ажыглаанының анализи херечилеп турар. Тывыскан чээлилер тодаргай сорулгаларга ажыглаттынмааны ховар эвес, ынчангаш ол чээлилер бүдүрүлгени быжыг туруштуг болдурарынга идигни бербээн. А ол чорук шалың талазы-биле өренің өзеринге чедирген. Чижээ, «Хемчик» совхозта ажылчыннарга шалынны 1993 чылдын июльдан бээр, «Өөк», «Бурунгаар», «Кара-Хөл» болгаш өске-даа совхозтарда — 1993 чылдын августан бээр бербээн. Никитизи-биле 95 көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелеринде 4 болгаш оон-даа хөй айлар дургузында бербээн шалын талазы-биле өренин түүү 5,3 миллиард рубль четкен.

Хоозураар четкен ажылагыйларны берге байдалдан уштун алыр талазы-биле хемчеглерни ажылдап кылыр база боттандырар талазы-биле Көдээ ажыл-агый яамызынга, кожууннар чагыргаларынга методиктиг дуза чедирер бөлүктү Тыва Республиканың Президентизинин инициативазын ёзугаар 1993 чылдын сентябрьда Тываның Чазааның шнитпири-биле тургускан. Совхозтарны, колхозтарны эде организастаар, ажыл-агыйны чорударының чаа хевирлерин бүрүткээр талазы-биле чугула документилерни ол бөлүк белеткээн. «Шамбалыг» совхозту эде организастаар, берге байдалдан ону уштур талазыбиле ол совхозка барып ажылдаарынга бөлүк белен турган. Ынчалзажок бөлүктүң эгелээшкинин Кызыл кожуунның чагыргазының деткивээни хомуданчыг болган. Бөлүктүң чедирер ачы-дузазын алырындан кожуун чагыргазы ойталаан. Бөлүктүң саналдарын Көдээ ажыл-агый яамызы база тоомча чокка көрүп келген. А чыткан даштын адаа-биле суг акпас дээрзин кым-даа билир.

Көдээ ажыл-агыйны эде организастаар талазы-биле Россияда өлүүн каш төзевилелдер бар. Чижээ, «Шаховскийнин төзевилели» (Москва областың Шаховский районунда коллективтиг ажыл-агыйларны эде организастаарының төзевилели), «Туланың төзевилели» (Б. Н. Ельциннин Чарлыы-биле Тула области АҮК-ке шенелде, оон идеязы — бот-башкартынары), «Нижегородтун төзевилели» база бар. Шаховский районда Травкинге болгаш Нижний Новгородка бистин делегациявыс барып чораан. Оларның дуржулгазын биске ажыглаар дугайында саналдарын делегация кежигүннери киирери күзенчиг-дир.

«Шаховский» болгаш «Нижегород» төзевилелдерин ёзугаар чер болгаш эт-хөренги салыышкыннары-биле эштежилгелер болгаш тараачын ажылагыйлар кылдыр хуваарының аргазы-биле хуужудулга ол черлерде ам колдуунда дооступ турар. Бо талазы-биле бисте тодаргай төлевилел база бар. «Совет Тыва» деп адап турган совхозтуң баазазынга черни хуужудар, колхозтарны, совхозтарны эде организастаар талазы-биле методиктиг сүмелерни болгаш негелделерни Көдээ ажыл-агый экономиказының Сибирьде эртем-шинчилел институдунун Тывада комплекстиг килдизи (удуртукчузу экономиктиг эртемнериниң доктору Ю. Г. Полулях) ажылдап кылган, чер болгаш эт-хөренги үлүүнүң санаашкынарын кылган, ажыл-агыйны чорударының хевирлерин шилип алыр талазы-биле саналдарны киирген. Тывада комплекстиг ол килдистин ажылдап кылган үүлдери чугула болгаш оларны бүгү кожууннар чагыргалары, колхозтарның болгаш совхозтарның удуртукчулары хандыр өөренип көөрү чугула деп санаар мен.

«1994—1995 чылдарда Россия Федерациязынга аграр реформазының программазын» Россия Федерациязының Чазааның Президиуму чоокта чаа чугаалажып көргеш, үүлдүг деп санаан. Узун хуусаалыг угланышкыннарже Чазактың шилчээни тодаргай идегелди берип турар. Өнчүүнүң хевирлерин хостуг шилип алырының, а ол ышкаш ажылагыйны чорударының хевирин база хостуг шилип алырының принциви, хөй тургузуглуг көдээ ажыл-агыйга үндезилээн, комплекстиг эде тургузарының, күрүненің, коллективтиг кооператив, акционер, фермер болгаш үүрмек бараан бүдүрер секторларны тургузарының принциви, бүдүрүлгелерни хуужударынга, демонополизастаарынга үндезилеп адааннажылганы тургузары, рынокту инфраструктуразын тургузары ук программаның үндезини болган. Ынчангаш бодувустун аграр реформавыстың программазын ажылдап кылыры негеттинип турар. Бот-боттарывысты сургажырывыс ам болзун. Программаны кижилер, ылангыя көдээниң бараан бүдүрүкчүлери хандыр билген турары эргежок чугула. Ону боттандырарының чорудулгазын хандыр бодап көөрү черле үүлдүг болур. Республиканың Көдээ ажыл-агый ямызы, Чер курлавырларының болгаш чер тургузуунун талазы-биле күрком, Көдээ ажыл-агый экономиказының Сибирьде эртем-шинчилел институдунун Тывада комплекстиг килдизи «Көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелерин эде организастаар дугайында чижек дүрүмнү» чоокку үеде ажылдап кылган, Чазакка киирип келири эргежок чугула.

Чогуур нормативтиг актыларны, оон иштинде Чер кодекизинге, арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында Хоойлуга чаа эдилгени ажылдап кылыры база хүүлээп алыры үүлдүг болур. Чижээ, арат болгаш тараачын ажыл-агый дугайында күштүг Хоойлуну ёзугаар ук ажыл-агыйның кежигүнү кижи бодунуң үлүүн алгаш, оон составындан үнүп шыдавас, ону садып-даа, салгалынга-даа берип болбас чорук ындыг ажыл-агый кежигүннериниң эргелерин илдең-не кызыгаарлап турар. Ажыл-агыйларны хуу болгаш коллективтиг кылдыр ангылаашкын, эштежилге ажыл-агыйлары ол Хоойлуда база чок болуп турар. Эргежок чугула хоойлужудулга болгаш нормативтиг актыларны ажылдап кылыры, хүүлээп алыры негеттинип келген. Ынчаарга кажан ол хоойлужудулга болгаш нормативтиг актылар хүүлээп алдынгыже чедир аная олуруп болбас ужурлуг бис. «Тыва Республикада чер харылзааларын таарыштырар болгаш аграр реформазын хөгжүдер дугайында» Тыва Республиканың Президентизинин 1993 чылдын декабрь 8-те № 100 Чарлыын моон сонгаар-даа удуртулга болдурар ужурлуг бис.

Тараачын (арат) ажыл-агыйларны бүгү тала-биле деткиривис эргежок чугула. Ол чер албас деп бодалдар турзаа тараачын (арат) ажыл-агыйларның саны өзүп турар. 1993 чылда ажыглал черниң чүгле алды хуузун тараачын (арат) ажыл-агыйлар ажыглавышаан, көдээ ажыл-агый бүдүрүлгелериниң ниити продукциязының 13 хуузун берген. Олар херек кырында өнчүүнүн хуу хевири болбушаан, бараанның продукциязыңа баштайгы бүдүрүкчүлери болган. Олар техника болгаш өске-даа үүлдер чедишпес байдалга ажылдап келген. Ынчангаш техниканы, автотранспортту ажыглаар, продукцияны болбаазырадып кылыр болгаш сайгарар талазы-биле тараачын (арат) ажыл-агыйларны кооперастаарын деткиири эргежок чугула. Колхозтарның болгаш совхозтарның баазазынга тургустунган тараачын (арат) ажыл-агыйларның, көдээ ажыл-агый кооперативтеринің болгаш биче бүдүрүлгелернин ассоциациялары-биле кады ажылдажылганы чедип алыры, оларны ассоциация системазынга киирштирери үүлдүг болур.

Арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның ассоциациязы (Хемер-оол) 1994-1995 чылдарда тараачын (арат) ажыл-агыйларны күрүнелеп деткиричиң программазын ажылдап кылырын дүргедедири эргежок чугула.

Төпчүткен чээли курлавырларын болгаш капитал салыышкыннарын ажыглаар айтырыгларга хамаарыштыр Президентинин болгаш Чазактың туружу дыка шын деп санаар мен: аграр комплекизинге чаа тускайлаан курлавырларны одалга-энергетиктиг комплекстиң бүдүрүлгелерингe ооң өрезин төлээринче, техниканы, артык кезектерни, часкы ховуу ажылдарын чорударынга эргежок чугула кыварчаар материалдарны садып алырынче төпчүдүп угландырар апаар. Бо талазы-биле Тыва Республиканың Президентизинин «Тыва Республиканың улус ажыл-агый адырларының болгаш социал адырының сан-хөө байдалы чогумчалыг болдурар талазы-биле соңгаарладып болбас хемчеглер дугайында» 1994 чылдың февраль 10-да № 131 Чарлыы бар болгай. Ол Чарлыкты амыдыралга боттандырар херек. «Тыва Республиканың бюджеди хүүлээп алдынгыже чедир үеде ең чугула объектилериниң туудун акшаландырар дугайында» Тыва Республиканың Президентизинин 1994 чылдың апрель 11-де № 153 Чарлыы база хүүлээп алдынган болгай.

АҮК бүдүрүлгелеринин дугайында допчулап демдеглээри эргежок чугула. Бо чылын эзт комбинаттарын, сүт заводтарын, дөрт септелге-техниктиг, дөрт транспорт бүдүрүлгелерин, «Тыва агроүлетпүрэнерго» каттыжыышкыннын алды бүдүрүлгелерин, «Тыва көдээ ажыл-агый химиязы» каттыжыышкынның сес бүдүрүлгелерин, «Тыва агроүлетпүрспецмонтаж» трестин он бүдүрүлгелерин хүүжүдары көрдүнген. Ук бүдүрүлгелерни акционерлиг болдурарда, республиканың Эт-хөренги күрүне комитединің туружу тодаргай болур ужурлуг деп санаар мен: хамыктың мурнунда көдээниң бараан бүдүрүкчүлериниң эрге-ажыын барымдаалап көөрү, Чазактын доктаалын чайгылыш чокка күүседири эргежок чугула. «1993 чылда республиканың аграр үлетпүр бүдүрүлгезин быжыг туруштуг болдурар талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Чазааның 1993 чылдың июнь 3-те № 201 доктаалының 3-кү пунктузунда мынчаар тодаргай айыткан. «Эт-хөренги эргелеп башкарар күрүне комитеди көдээ ажыл-агый продукциязын баштай болбаазырадып кылыр бүдүрүлгелерни болгаш агроүлетпүр комплекизинің бүдүрүлге-техниктиг болгаш материал-техниктиг хандырылга талазы-биле бүдүрүлгелерин чиигелделерниң бирги хевирин ёзугаар хуужудар». Эт-хөренги эргелеп башкарар күрүне комитеди бүдүрүлгелерни хуужударда адырлар яамыларының болгаш ведомстволарының саналдарын барымдаалавайн барып болбас деп санаар мен.

Көдээниң ажыл-ишчилериниң, көдээ ажыл-агый-биле холбаалыг бүгү кижилерниң мурнунда соңгаарладып болбас чугула сорулгалар туруп турар. Ол дээрге мал кыштаглаашкынын чүгле организастыр доозары эвестир. Часкы ховуу ажылдары эгелей берген болгай. Амыдырап чурттаар төлээде, «1994 чылда Тыва Республикага тараа рыногун хостуг болдурар болгаш тараа бүдүрерин көвүдедир талазы-биле немелде хемчеглер дугайында» Тыва Республиканың Президентизинин Чарлыын боттандырар талазыбиле бүгү хемчеглерни алыры эргежок чугула. Ол Чарлыктың күүселдезинин түңнелдерин келир күзүн үндүрер бис. Бо айтырыг дугайтыр кожуун чагыргаларының даргаларының илеткелдерин Чазактын хүралынга дыңнаары үүлдүг болур деп бодаар мен.

Эрткен чылын 60 мүн ажыг гектар черни болгаш 43 мүн гектар ангысты чедир белеткен албаанывыс бо чазын 117 мүн гектар шөлдү андарар ужурга таварыжыр-дыр бис. Бүгү курлавырлар-биле хандыртынып, оларны чүгле чөп ажыглап турган, ол хире улуг хемчээлдиг ажылдарны күүседип болур бис.

Тракторларны, артык кезектерни, кыварчаар болгаш чаар материалдарны төпчүткен арга-биле садып алырынга эргежок чугула бүгү үүлдерни Президент болгаш Чазак ап чоруткан: 1994 чылдың I кварталында 13,7 миллиард рубль алдынган.

«1994 чылда республиканың агроүлетпүр комплекизинин ажылдаарынга экономиктиг байдалдар дугайында» Тыва Республиканың Чазааның доктаал төлевилелин белеткээн. Ол доктаалды күүседири 1994 чылда көдээ ажыл-агыйда байдалды экижилериче улуг идиглиг болур ийик.

Реформалар, рынок, өнчү хевирин чаартыры чогуур түңнеллерин бээр ужурлуг деп бодаар мен, ынчангаш бо угланышкынга дем-биле ажылдаарывыс эргежок чугула.

Вадим ОЮН.
Тыва Республиканың Чазааның Даргазының бирги оралакчызы.

АРГА-ДУРЖУЛГА СОЛУШКАН

Эрзин, Тес-Хем кожууннарының коммуналчылары Самагалдайга чыглып келгеш, бот-боттарынын ажыл-агыйын таныжып көргеннер. Аалчыларны Самагалдайның коммунал ажыл-агыйынын директору Даржай Дываевич Уштулай хүлээп алгаш, Самагалдай суурнун албан, бүдүрүлге черлеринге киирип, бурунгу суурнун Самагалдай деп адынга чүү кылып келгенин сонуургадып көргүскен.

Эрзин-Тестің коммуналчыларының арга-дуржулга солчулгазынын хуралынга Самагалдай суурнун чагырыкчызы Галина Борисовна Хоз-оол ийи талага чаа-чаа ажылишчи күзелдер бүдүп-бодарап турзун дээрзин илереткеш, чон-дие ажылдаар, чоннун кадыын болгаш чаагай чырык чурттаргазын коммуналчылар харылап турар деп үнелелди берген.

Суур чагырыкчызының үнелелин деткивес арга чок. Шынап-ла, чамдык халдавырлыг кодур болгаш өске-даа аарыглар нептерээн үеде коммуналчылар чонга экини кылып, чунар-бажыннарны доктаамал ажылдадып, хеп чуур чернин бүгү машиналарын ажылдадып, суурнун иштинге арыгшеверни сагырын чонга хандырып турган. Эн-не чиик ачы-дуза чедирилгезин кылыры коммуналчыларның сорулгазының бирээзи.

Тес-Хемнин коммуналчыларының 70 хуузу кыстар болган. Эрзинин 60 хуузу эр кижилер ажылдап турар. Оларның албан документилериниң дыллары база аңгы-аңгы болду. Даржай Уштуланның бүгү дужаалдары шупту орус дылда парлаттынган, а Аркадий Дүгерович Чигжит тыва дыл кырында бижик-саавыр кылып чорудун турар. Тыва дылга үндүрген дужаал чоннун угаан-сарыылынга дүрген чедер-ле чүве ыйнаан деп бодал башка чык дээр чорду.

Кижинин төлү-даа, чаны-даа аңгы-башка дээрзин эскерип олурдум. Тес-Хемнин коммуналчылары 43 кижи, а Эрзинде 37 кижи доктаамал ажылдап тарар. Ажылчыларның айда ортумак шалыны эрзинчилернин 80 мүн, а тес-хемчилернин 90 мүн рубль болду. Самагалдайжылар 38 пенсионерлерни чунар-бажыңга чартык өртек-биле чүндүрүп турда, а эрзинчилер ол хире дыштанылгада кыраннарны халаска чүндүрүп турар болган.

Чурттакчыларны кудуктар-биле хандырылгазы колдуу дөмей: Эрзинде 13, Самагалдай суурда 12 кудуктар бар, төп кудумчулар асфальтылаттынган. Чурттадга бажыңнарын ап көөрге, Эрзин суурда 245, Самагалдайда 415 бажыңнар коммуналчыларны боор турар. Эрткен чылдан бээр 287 бажың Эрзин суурга хуужуттунган, а Самагалдайга 243 бажың чоннун хуу өнчүзү болган.

Тес-Хемнин коммуналчыларында бегун 30 өшкү 3 инек, 1 аът бар болган. Кадарлыг, харыысалгалыг кижизи тускайлаттынган болду.

Кандыг-даа албан, бүдүрүлге черинге кижиже көрүүн чорук турар дээрзи биллингир. Ажылчыннарын кажаар хандырып турар эвес, сонуургап көрээлиер: ажылчын бажыңга онааштыр 5 кубометр токпак-яшты, 2 шоодай арбай тараанны. Куран деп черде картофель шөлүн 0,3 соткага хандырган болгаш машина хөлезизин 0,5 хуузунга төлевилиг кылдыр тес-хемчилер 1993 чылда доктааткаш, күүседип шыдаан.

А Эрзинниң коммуналчылары машина-терге ажыглалын халас хөмүр, токпак-биле хандырып турар. Тараа-биле ажылчыннарны хандырбаан болдулар.

Эрзин-Тестің коммуналчыларында бодунун ажылынга кызымак, бердингеннерни кымны чок дээр боор. Эрзинден тракторист Тере Даваа, Алефтина Кыргыс (ажылчын), Седипаа Байыр-оол чурттадга фондузу, Ранса Ловандай хеп чуур чернин болгаш Борис Бадан, одакчы дээш, оон-даа өскелер бар.

Тес-Хемнин коммуналчыларының тергиннери база илереттинген: Олег, Кырлыг-Кара (чунар-бажын), Билчей Чооду (хеп чуур чер), Чечек Сандып (аалчылар бажыны), Мая Ланзый чурттадга фондузу болгаш хөй чылдарда одакчылап келген Хая-оол Чооду оларны чону мактаар.

Ийи кожуунун коммунал ажыл-агыйының тус-тузунда чамдык үүлдерин деннеп көөрге ындыг. Ынчалза-даа ук ажыл-иштин иштанче киирип, таныжа бээрге, ийис анайлар дег дөмей ажылдыг чон болдулар. Бүгү-ле чүвени чонга деп кыйгырыг бар ышкажыгай. Ёзулуг чонга бараан боон, күүнүн кадып турар улустар коммуналчылар дизе чазыг чок. Аалчыларның талазындан сорулгалар улуг чорду. Бо чылын кудумчуларын асфальтыладып эгелээр, кудумчулар суггарар 2 кудукчу ажылдаткаш, хоолайлар дамчыштыр суггарылга системазын кылыры чаа үүл болур. А Самагалдайжыларның кичээнгейинге улуг улуг-хуу онаажып турар. Чон мурнунга аксы-сөзүн эдлээрни арын-нуур-биле нүүртеш болур дижир ийик.

2 каът чурттадга бажыны, музейин доозары болгаш «Ыныктыг-Тейни», чайгаар бүткен ногаан Кидиспей аттыг сеселиктери, шивилен тарыттынган аллеяны чаартыры база 2 кудукту кастырары, 5-5 чурттадга бажыннарынга агар болгаш капитал септелгени чорударынга акша-төгерик херек.

Эң-не кол чүве—чонну эвилелдеп, кудумчу чаартылгазын чогуур үезинде чорудары болур. Манаа кол деткикчилер суурларнын эрге-чагырга даргалары, санитарлыг эмнелгелер салбырлары болгаш бүгү-ле кыс чон дээрзин ийи тала сагындырып турдулар.

Түннел сес. Коммуналчылар салбырлар аайы-биле бот-боттарының ажылын таныжып, чедер-четпестерни билчип алганы болур. Тес-Хемнин коммуналчыларының даргазы Даржай Дываевич Уштуланның сорулгазы улуг. Сөглээн сес, керткен ыяш. А Эрзиннин коммуналчыларының даргазы Аркадий Дүгерович Чигжиттин планнары база амыр эвес. Акша-төгерик-биле холбашкан. Уштулаш-даа, Чижит-даа тус-тус бо ажыл-агыйларның судалын тудуп биле берген аныяк кадрлар чорду. Коммунал ажыл-агыйына кым деткимчени долузу-биле, медерелдиниг-биле дузалажып турар болдур, оон суурну чаартыкар дээрзинге чигзиниг турбас. Кол чүве суур чагырыкчыларынын хамааржыр-дыр.

Дуржулга солчулгазының соонда коммуналчыларның аразында солун концерт болган. Самагалдайның уран үүл ажылдакчылары Юрий Демек, Евгений Допуй олар ыры-хөгжүмнүг үделгени сөннеп турганы өөрүнчүг. Эрзин-Тестің коммуналчылары чылыг шай, изиг хан чоглап турган, ийиги кварталдың түннелин Эрзин суурга түннээрин аазап, чалдалгалар солушканнар.

Рынок үезинде саарлыкчы, солчулгалыг болгаш деткикчи, тывыңгыр чорук херек. Үүлеңер бүтсүн, коммуналчылар.

Моторк ТИРЧИН.

ХАЙЫРААН ФЕРМАВЫС

Бистің коллектив «Мөрен» коллективтиг ажыл-агыйның Сыын-Мыйыс сүт-бараан фермазы деп аттыг турдувус. Ол адывыс ам колдуунда-ла чидер боор. Чүге дээрге Сыын-Мыйыс деп черге колхоз тургустунуп турар үеде ол Тес унунга ферманың кыштаан анаа туткан турган.

Ол кыштаавыс чоорту сайзырап, хөгжүп турза-турза, чаа тудуглар — инек, бызаа кажаалары, ийи аал чурттаар чурттадга бажыннары туттунуп турган, кончуг-даа чаагай ферма апарган.

Сүт-бараан фермазынга ажылдап, чурттап турган саанчылар, кадарчылар, бызаа ажаакчылары суурда чурттап орар улус-биле бир дөмей турдувус. Электри чырыктыг болгаш телевизорну көрүп, бичии электри плиталарлыг, соодукчуларлыг, газ плиталарлыг — шынап магалыг чурттап турдувус.

Ферма ёзулуг-ла амгы үенин комплекстиг сүт-бараан фермазы кылдыр сайзыраан. Ында кызыл-бүлүң, улуг соодукчуну кылып каан. Инектерни тарып боозадыр пункт, ниитизи-биле шупту ажылдар механизастаттынган турган. Эрткен чылдың чайынында улуг үер болганындан ол хире чаагай тутпаан, механизастаттынган фермавыс суг халавындан үүү-даа чок кылдыр үрелген. Оон уламындан шак ынчалдыр хайыраан фермавыс кагдынган. Ынчангаш ажылагыйывыска-даа, анаа ажылдап турган ажылдакчыларга улуг когаралды чедиргенинге хомудаар мен.

Чамдык номчукчулар эрзинчилер эрткен чылдың сүт халавынын улуг когаралга таварышканын солуннарга бижип-ле турар дээр боор. Чүс катап дыннаарының орнунга чаңгыс катап көргени дээре деп чугаалаар болгай. Мээн чугаалап олурарым ферманың кандыг байдалга таварышканын республика төвүнден келген сайыттардаа көрген. Суг халавының түннели-биле күзүн кыш удур ферманың инектеринге чаа кыштагларны, оон ажылдакчыларынга чурттадга бажыңнарын тудар ужурга таварыштывыс. Фермавысты ийи чарган. Мөрен суурнун чанында Дуғанды деп черге, бирээзин Сыын-Мыйыс деп черниң чоогунда Какпак-Хая деп черлерде кыштагларны туткан.

Инектерниң хөй кезии Дуғандыда. Мында 90 ажыг инек бар. Оларның 30 ажыы төрүпкен. Бызаалар ончаменди. Бо чаа кыштагда ыяштан чаа кажааларны кылган. Ында одалга системазы чок. Он хиревисте малывыстың баш санынга хорамча чок, эки кыштадывыс. Инек, бызаа кажааларынга одалга системазы чокта эки боор чүве-дир. Ыяштан кылган кажаалар кыжын чылыг боор-дур. Бызааларывыс база эки, харын-даа омак-сергек боорун эртип турар бо кыштаглаашкындан бүзүреп көрдүвүс.

Бисте үш саанчы бар. Олар үр чылдарда ажылдаан, арга-дуржулгалыг улус. Кадарчыларывыс база үш. Ам бо хүннерде хонукта 70-80 килограмм сүттү саап турар. Сагган сүдүвүстү суурда уруглар албан черлеринге берип, оон артканын чурттакчы чонга садып-саарып тур бис.

Саанчыларывыс Раиса Кыргыс, Ноозун Комбу, Көк Бадарчы олар эки ажыллап турарын демдеглээр апаар. Бызаа ажаакчызы деп тускайлаан аңгы кижилер бисте чок. Саанчылар боттарында быжыглаттынган инектерин боттары төрүдүп, ол бызаларын ол олчаан олар ажаап чемгерип, хайгаарап турарлар. Шак ынчаар кылып кааргa оларның боттарының алыр акша-шалынынга эки боорун амгы бо рынокту кадыг-берге үезинде саанчылар-биле берген. Ынчангаш оларның ажылга харыысалгазы база улуг боор-дур. Кижи бүрүзүнүң ажылынга кызымаа эки апаар чүве-дир деп чүвени бистин бо ажылдап турар практикавыс көргүзүп турар.

Ферма ажылдакчыларының амыдырап-чурттап орары эки. Ындыг-даа болза, акша-шалың үнмес, бир берге айтырыг ол. Автомагазинге ферма ажылдакчыларының данзызын берип каан боор. Ол ёзугаар оон аъш-чем аймаан алыр-дыр бис. Бода малдың бригадири В. Н. Даргат база машиналыг малчынарны кезип, үс дээш өскедаа продуктуларны авансыга берип турар. Черле ынчаш акша боду кижилерге херек боор-дур. Кандыг-даа чылдагаанның кижилерге туруп болур. Өөренип турар уруг-дарыынче акша шилчидер, эм садып алыр, ынай-бээр чоруур чоруктар-даа тургулаар. Ынчангаш айтырыг акшага кээп үзер, бүгү чүвени шиитпирлээр чүве — чүгле акша.

Мал чеминиң талазы-биле эки кыштадывыс. Оон курлавыры бистің ажыл-агыйда четчир болгаш харын артып турар. Тараа, чарба бар. Саап турар инектерниң сүдүн көвүдедиринге чүгле чарба херек. Боттарывыстың турлаавыс Үнегетиде тарааның чарбалап турар. Оон сөөртүлгези үзүктели бээр таварылгалар ында-хаая харын тургулаар.

Ам час дүшкен. Саргы көвүдеп турар. Анаа удур демиселди чорудары чугула. Ону узутқаарынга эмнер херек. Ол эмни совхозта мал эмчилери эккелген дээр чорду. Биске ону бээр боор.

Ынчангаш кыштаглаашкынны эки эрткен болганывыста, бистин ам сорулгавыс — сүт бүдүрүлгезин көвүдедири болур.

Дүкчээ КОМБУ.
Дуғандыда сүт-бараан фермазының эргелекчизи.

ТҮВЕКТИИН, ТҮРЕНЧИИН

Өвүр кожуун эң ыракта кыдыг-кызыгаар черде чыдар кожуун. Оон төвү Хандагайты суурже кара чаңгыс автобус республика төвү Кызылдан кээп, чонну аргыштырып чоруп турар.

Шагда баштайгы дээрезинде ол, Кызыл—Хандагайты маршрут ажыттынып турда, Өвүрнүң чону аажокла өөрүп турдувус, чүге дизе, ийи автобус: бирээзи Кызылдан бадып турда, бирээзи Хандагайтыдан чоктап турду. Кызылдан келген автобус таваар дыштанып хонгаш, эртенинде эртежик үнүп турду, черле дыка-ла таарымчалыг турду.

Оон кайда чүвел. «Ынанганының бажын ыт чизин, ынгыржааның бажын өрт чизин» дээн ышкаш, идегел, ынаныш-даа буураан. Чүгле чаңгыс автобус маңнап өгелээн, чылдагааны «гараж чок силер!» деп каан.

Ам канчаар, кызып-кылайып чыткаш, бо берге үеде акша диленип чыткаш, кожуун бюджединден тулган гаражты туттургаш, чалаарга-даа чолаачылары ынашпас, ол-бо чылдагаан каккаш турар, чок-ла болза тулган аалчылар бажыны херек, эки ажаалда херек дээш, негелде-ле хөй. Чолаачыларның негелдезин тургузуп, удуур-чыдар черни белеткеп бээрге-даа бирле чылдак сурер.

Бо маршруттуң автобузу Кызылдан дүүш сөөлүнде келгеш дедир ээптерге, хүн орайтап ажа бээр, орук дургаар артык пассажирлер ап, олардан ажык-кончаа акша ап, амдажаан чолаачылар хыы ханып, байып турар. Билет чокка олурткан пассажирлерден кирген хөй акша күрүне карманынче эвес, хуу карманче агып кирип турар.

Кызылга ол автобус орай дүне чедер. Орай келген чонга дыш чок, берге деп чүвени чүге бодавас чоор? Ол үш дүне чеде бергеш, кымның бажының соктаар боор, адар даңны агаргыже шылап, шыгырадыр базып кээр-дир. Бо талазы-биле черле биргээр көрүп, чонну бо түрегделеп үштүп ап, чазак чери-даа болза, чонга дуза чедирип, чурумчулуп бээрин бүгү чон, евуржүлер дилеп артывыс. Ол өңдере тырып алган артык пассажирлери чамдыкта автобустуң коридорунда бээр мыгырт сыныышпас боор, чон шүүт түрей берди, кээргеп көрүнер.

Көшкен-оол КАРА-МОНГУШ.
Өвүр кожуун.

КОНТРОЛЬГА АЛГАН

Чаа-Хөл кожуунда чер тургузуунуң болгаш курлавырларының талазы-биле комитет тургустунганындан бээр үр эвес үе эрткен-даа болза, чамдык ажылдарны кылган. Бо хүннерде совхозтарда болгаш арат ажылагыйларда ниитизи-биле 13 мүн 261 гектар тарылга шөлү быжыглаттынган. Совхозтарда чүс чээрби беш мүн, араттарда үш мүн сес чүс ажыг гектар одар-белчиир бар боон турар. Быжыглаттынган шөлдерни чылдын-на чеди айның ондан он бир айнын 25-ке чедир хынап, анализтеп турар бис. Эрткен чылын чер эдилеп турар дөртен тос ажылагыйны хынадывыс. Ол хыналдаларның соонда «Ак-Хем» совхоз 692 гектар, «Ак-Туруг» совхоз 232 гектар, «Найырал» совхоз ажыглаттынмайын чыдар агыбүгү шөлдерин кожуун фондузунче шилчиткен.

Быжыглаттынган черлерни чөп ажыглаар талазы-биле чамдык хемчеглерни кожуунда эң улуг ажыл-агый болур «Найырал» совхоз ап турар. Оон түңнелинде совхоз эрткен чылын багай эвес дужүтту өстүрүп алган. Шанчыга ниитизи-биле 2500 гектар шөлден дөрт мүн ажыг тонна тарааны ажаап алган. Ол ангыстарның чамдык шөлдеринден 25-30 центнер дужүтту ажаап ап турган таварылгалар база бар. Бир эвес органиктиг болгаш минералдыг чемишчидилгелерни чөп ажыглаар болза, Шанчы ховузундан оон-даа бедик дужүтту өстүрүп алырының аргалары бар дээрзинин бир барымдаазы ол-дур.

Тараачын болгаш арат ажыл-агыйларның хөй нуруузу боттарының алган черлерин чөп ажыглап турарын айтыр апаар. Чижээ Роман Бадарчы 36 гектар шөлүнден тергиин арыг 90 тонна кызыл-тасты ажаап алган болгай. Араттар Юрий Очур-оол, Михаил Дугар-Сүрүн, Маадыр-оол Калзан болгаш өскелер-даа боттарынга быжыглаттынган черлерин чөп ажыглап турарлар.

Ындыг турбуже, быжыглаан черлерин кайы хамаан чок ажыглаар, бок сигеннерге туттуруп чиртир ийикпе, харын-даа шуут кааптар таварылгалар бар. Ындыг ажыл-агыйларның удуртукчуларын торгаарынга чедип, сагындыргылаан.

Бир-тээ, чер дугайында айтырыг тургустунуп келген чүве төлээде, черни чаартыры, ону чемишчидери чугула дээрзин демдеглевес аргажок. Амгы үеде техника чедишпес, кыварчаар материалдарның өртек-үнезинің улгатканы дыка нарын байпалдарны тургуза берген. Бир эвес байдал бо хевээр турар болза, Чаа-Хөл унунун ховулары барза-барза, үнүш-дүжүт бербес, куу дазырлар апаа ынын айыылы чоокшулап келген.

Бо үүлдү болдурбас дээш чер комитеди, бойдус камгалалының комитеди, санэпидстанция болгаш коммунал ажыл-агый чери каттыжып алгаш, хөделир болза эки апарган. Амгы үеде олар аңгы-башка ажылдап, чамдыкта боттарының думчуун бодай бээринин таварылгалары кайы көвей. Оода чадаарда хоорай, суурларның кыш дургузында чыглы берген бок-сагын аштаарынга киржилгевис ындыг хевирлиг. Чурттакчылыг суурлар чанында ажык чыдар шөлчүгештер ам шуут улустун бок төгер черлери апарган дизе, хөөредишкин эвес боор. Ынчангаш чер дугайында хоойлуну хажытканы дээш хөй түннүг акшага торгаарынга чедир хемчег алыр болза эки апарган. Черни күрүне контрольга алган болганда, хоойлу ёзугаар камгалаар апаары чугаажок.

Мартыс ДАПЫК.
Кожууннун чер реформазының комитединиң ажылдакчызы.

Чер реформазы — амыдыралда

САВАНЫҢ УЛУУ ХЕРЕК

«Шын» солунга Монгуш Сегбениң «Шой паш болза» деп материалы үнген. Анаа хамаарыштыр бодумнун бодалымны бижип олур мен. Шынап-ла, чугула хереглелдин эдиниң дугайында бижип турар-дыр. Бо берге үеде аяк-сава аймаа мыырынай ховартаан. Салыгларда оон өртээ шуут талыйган.

Паш кылып ап чораанывыс улуг ак тавактар шуут көзүлбестээн. Мен бодум хүүмда санап олурарымга, бистин өөвүске безин беш паш хереглеттинер апарды: далган быжырар, тараа хоорар, хойтпак хайындырар, шай хайындырар база чылапча пажы.

Ынчангаш тураскаалга артып каары-биле бижикт

ХООЧУННУҢ САКТЫЫШКЫНЫ

Кижилер болгаш чылдар

1907 чылдың январь 1-де Чөөн-Хемчик кожуунунуң Хорум-Даг сумузунга малчын араттың өг-бүлезинге төрүттүнген мен. 8 класстың бидиин бот-өөредилге-биле чедип алдым. Ол үеде Тыва Арат Республикага школа деп чүве чок турган. 1918 чылда 11 харлыг турдум. Ынчаарда Чадааананың Үстүү-Хүрээзинге өөренип кирген мен. Ол үеде бичии оолдарны хүрээге өөредири албан турган чүве болгай. Таңгыт (тибет) бижикти өөренип алганым латин алфавиттен үндезилеттинген тыва бижикти өөренип алырымга дыка дөгүм болган. Хүрээге 11 чыл дургузунда өөренген-даа болзумза, хүрээ-хиитти узуткаар дугайында айтырыг ынчаарда чидии-биле тургустунуп келгени-биле холбаштыр шажынның дээди эртем чадазы болур кешпи атты чедип ап шыдаваан мен.

Шажын ёзунуң үндезин сагыыр чүүлдери мындыг турган чүве ийин: 1) кенен дээр, оон сагыыр чурумнары 4: оор кылбас, дириг амытаннарның тынынга чедип болбас, мегелевес, хоп-нүүл таратпас; 2) кескил дээр сагыызын бар, ол 24 чүүлдерни сагыыр; 3) хелиң деп чүрум бар. Оон 53 чүүлдерин албан сагыыр ужурлуг. Оон өрүлээрге, камбы, соржу дээш дээди сагылгалар бар. Ооң аразында даа-лама, ловуң дээр сагылга-саңмаарлар бар.

1893 чылда Барыын-Хемчик кожуунунуң Бижиктиг-Хая деп черге өглүг хүрээни 1894 чылда Хайдып Үгер-Даа дээр ноянның саналы-биле Чадаанаже көжүрген.

1905 чылда Кандан кегээнни төвүт чүртүндан чалап эккелген соонда Чадаанага хүрээлериң чаа тудуун эгелээн. Үстүү-Хүрээниң тудуун Төвүт Кыдаттан келген тускай эртемниглер удуртуп-башкарып турганнар.

Хүрээни Бээзи болгаш Даа кожууннарның араттарының күжү-биле халас туткан. Бээзи кожуун: сарыглар, күжүгеттер, саттар, сояннар 2 кезек, донгактар 2 кезек, карасалдар, куулар — 3 кезек — 17 сумуларлыг турган, Даа кожууну: ооржактар 2 кезек, саая, иргит, монгуштар — 2 кезек, ховалыглар 2 кезек, хомушку, ондарлар 10 сумуларлыг турган.

Үстүү-Хүрээге Сагызын, Дуюнгар, Чут, Соксун деп 4 дуганнар турган. Орта 400 ажыг ламалар өглерге, казанак бажыңнарга чурттап турдулар.

Хүрээниң, дуганның ханазын, дээвирин дая дээр үнүш-биле быжыглап кылган. Хүрээни долгандыр херимни ыяш-биле кылган.

Майдыр эргидер дээр байырлал хевирлиг ёзулады чайгы үеде доктаамал эрттирөр турган. Анаа сор чалаар, хоорган арбай далганы-биле туткан догжуурну улуг лама одагже чалап октаар, танцысамнар күүседир. Бо байырлалга чон кончуг хөй чыглыр турган.

Хайдып Үгер-Даа мөчээн соонда ооң азыраан оглу Монгуш Буян-Бадыргы хүрээ-хиитти кончуг деткип, ажыл-агый талазы-биле башкарылганы боттандырып турган.

Хүрээниң дериг-херектерин, бурганнарны садып алыры дыка негеттинип келген. Оларны Кыдаттан, Төвүттен, Моолдан мал-маган, өлүк-биле садып алыр дээш Баян-Бова дээр садыг бүүзе-биле кереэни чартан турза-даа, үймээн үнүп, Хомду дайыны үнгениниң ол бүтү алдын өртектиг бурган-чүдээни колдуунда халас алган.

ТАРН-ның Устав, Программазы-биле танышкаш, 1935 чылда намга кирген мен. Ол үеде хүрээ-хиитти салдарындан уштунганым ол.

1935 чылда Чадаананың үлегерлиг станциязынга ажылчын бооп киргеш, 1936 чылда ол станцияның ажылагый талазы-биле директорнуң оралакчызынга база парторугунга соңгуттум. 1939 чылда ол-ла станцияга саржаг, быштак кылыр заводтуң эргелекчизинге ажылдап турдум. 1940 чылда амыдырал аайы-биле Таңды кожуунга келгеш, 1941 чылда ол кожуунну Успенка суурунга Тыва Төп коптуң тараа складының эргелекчизинге, 1945-46 чылларда —Таңды кожуунну белеткел конторазының директорунга ажылдадым.

1947 чылда баштай Калинин аттыг колхозка, оон соонда «Межегей» совхозка ажылдап база парторгка соңгуттум.

1967 чылда пенсияже үнзүзе-даа улаштыр-ла ажылдап келдим. Баштайгы өг-бүлем аараааш, мөчээн соонда хакас уктуг Илена Филипповна-биле туткаш, 11 уругну кижизидип, өстүрдүвүс. Оларның аразында философ эртемниг, эмчи, башкы, чогаалчы, чурукчу болгулааннар бар.

Чеди алышкыдан ам часкаан артым. Акыларымның, дуңмаларымның ажы-төлү дыка хөй, оларның шуптузу күрүнеңиң албан черлеринде ажылдап чоруурунга дыка өөрүүр-дүр мен.

Мээң ачам бодунуң кара күжү-биле арбын мал-маганны өстүргеш, Ада-чурт дайынының үезинде 67 аътты болгаш өске-даа мал-маганны фронтуга халас дузалааны дээш Тываның нам, чазаа бедии-биле үнелээш, мактап шаңнаанынга чоргаарланыр мен.

Тывага тура халыышкын үндүрген алдан-маадырлар дугайында ачамның болгаш акыларымның чугаа-соодун сактып келдим. Олар феодал дүүкеттериң дарлалынга шыдашпайн, тура халыышкынны үндүрген дижир чораан. Ону Самбажык удуртып, баштап турганын олар чугаалап турдулар. Ачам Кикпей Самбажыктың хераажен дуңмазының оглу чораан. Амгы үеде ол төөгүлүг шимчээшкинниң алдары кылдыр юбилейни эрттирген деп сураан дыңнаан мен.

Тывага нептереп, калчаараан өлүрүкчү репрессияларга алвып, мегелеп чогаадып, хоозун хоп-нүүлге таваржып турган кижилер дугайында база сактып келдим. ТАР Биче Хурал черинге үр чылларда чолаачылап турган дуңмам Тамдыңчап америк машина мактапкаш, «контр» дирткеш, хөй чылда шиитиргеш, кадыкшылы баксыраааш, аныяанда мөчүдү. Хүрээге өөренип турган дээш мээң адымны кара даңзыга база кинрген турган. ТАРН ТК-ның Чингине секретары Салчак Токаның Тываның хөгжүлдезинге эвээш эвес чүүлдерни кылганы маргылдаа чок. Ындыг болза-даа репрессияга ооң киржилгезиниң дугайында архивте бар документилерге үндезилээш, дыка хөй материалдар солунга үнгүлээн. Ында чигзинчиг турбас боор. Токаның турасказалының дугайында шаажылаттырганнарның ажы-төлүнүң, төрелериниң негелдези шын деп бодаар мен. Ооң хөөрүнде база турасказал бар болгай. Чангыс хоорайга ооң ийи турасказалы турары эргежок чугула эвес боор. Бо айтырыгны узамдыктырып турбайн, шиитпирлээри эки ышкаш.

Партияның Устав, Программазын хажыдып, бүүү эрге-чагырганы чангыс кижиниң холунга мөөңнеп, артык эргелер эдилеп турган чорук СЭКП-ни сандаратканының кол чылдагааны болур. Ол болза райкомнардан эгелээш, Төп Комитетке чедир турганы чажыт эвесле болгай. Чаңгыс кижиге үдүүр чорук база турган.

Бистиң чон амгы берге үеде чурттап турар. Аъшчем, бараннар өртээ дендии улгаткан. Кем-херек үүлгедиишкиннери көвүдеп, аныяк-өскеннер ажылдавас, арагалаар, оон уржуундан оорланыр, хулиганнаар, үптээр, өлүржүр чоруктар көвүдеп турар. Мындыг чорук мээң аныяк шаамда барык-ла турбаан. Чаагай чаңчылдарны төлептиг сагыырын аныяк-өскенге кырган өгбенер улуг күзел-биле сүмелеп тур мен.

Мынча назын иштинде медицинаны чүү көрбээл дээр. Угаан чаныр, чамдык чүүлдериң уттундурганы база кончуг. Кадыкшыл баксырап, караккулак хоочурааш, чаасканы чер чедип шыдавас апардым. Шажын-чүдүлгени катап эгидип, тургузуп турары кончуг-ла өөрүнчүг-дүр. Эки чурумну тургузарынга ол дузалап болур ужурлуг. «Нахаловка» — кара туразында дээн ышкаш сууржугашта чурттап олур мен. Республика төвү Кызыл хоорайның чанында чер-дир. Мында радио шуут чок, мында чурттакчы чон хөй. Чаа эрткен соңгулдага киржир арга-шинээм чок болду. Катап соңгуткан хоорай чагыргазының даргазы Зоя Назытыевна Сат моон соңгаар бо суурже кичээнгей салырын күзээр кижи-дир мен.

Аржаан сугларны үргүлчү ажыглап, анаа сугга эштип, кыжын безин хар-биле шаптанып, арага-дары ишпес, таакпы тыртпас, эмчи сүмезин сагып келгеним назынны узатканы бо-ла ыйнаан. Шак мындыг арга-дуржулганы ең ылангыя аныяк-өскенге сүмеледим.

Сактыышкынны дыңнап бижээн Борис БЮРБЮ.

Чагааның изи-биле

ХОМУДАЛ ЧӨПТҮГ

«Шын» солуннуң редакциязынга Чеди-Хөл кожуунунуң хөй адырлыг чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүүрүлгезиниң одалга ажыл-агый чериниң машинистери он ийи кижиниң адын салганы хомудал чагаа келген.

Хомудал чагааның кол утказын мооң адаанда бижидим. Одалга ажыл-агый черинде он ийи хөрээженнер машинистеп ажылдап турар бис. Бистиң аравыста бот болгаш хөй уругларлыг иелер, ашактары ажыл чок улустар бар. Ажыл шагы үспейн, арага-дары ишпейн, ак сеткилдиивис-биле хүлээлгевисти күүседип келгеи бис. Ындыг-даа болза февраль айда кижи бүрүзүнүң шалыңындан 13 мың рубльди улуг мастер Николай Лакпа казып каапкан. Ол дээрге бо берге үеде, амыдыраарынга чединнес улуска хөй акша-дыр. Шалыңдан бо акшаны казааны кандыг-даа үндезин чок деп саналп турар бис. Чүге дээрге, он ийи кижи шупту багай ажылдап турган эвес. Бо дугайында кожууннуң чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүүрүлгезиниң директору А. В. Баевке хомудап, билдириишкин киирдивис. Оон соонда хурал эрттиргеш, кандыг-даа түннел үндүрүп шыдаваан. Улуг мастер Николай Лакпадан кандыг-даа үндезин, бурыы чок черге бистин шалыныбысты чүге казып каапканын айтырган бис. «Ажылдап шыдавас болзуңарза, үнгеш, санажын алыңар» дээр боордан башка чүве чугаалаваан. Ам харын бисти өжегерээн кызын-кыяр байдалче шилчээн. Бо мастер улус-биле эптиг-чөптүг чугаалашпас, сагыш човангыр эвес болуп турар.

Ажылчыннарның редакцияга бижээн чагаазында айыткан факт-барымдааларның шын, мегезин тодарадыры-биле Хову-Аксы суурга баргаш, кожууннуң чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүүрүлгезиниң директору А. В. Баев-биле ужуражып, чугаалаштым. Директорга үстүнде айытканы ышкаш хомудалды ажылчыннар база киирген болду. Ынчангаш бо херектің ужурун эки билир. Ажылчыннарның февраль айда шалыңындан кандыг-даа чылдагаан чокка акшаны казааны шын эвес дээрзин дарга айыткаш, ону дедир төлеп бээрин шиитпирлээнин чугаалады.

Улуг мастер Николай Киленович Лакпага ужурашкаш ажылчыннарның хомудал чагаазын таныштырдым. Ажылчыннарның шалыңындан акшаны чүге казый бергениниң чылдагаанын чугаалавас мастер болду. Ажылдап турар кижи чазып-даа, чедир кылбайн-даа баар боор чүве-дир ийин дээрзин ол айыткаш, ажылчыннарның шалының казып каапканынга бурыылыг болганын чугаалады. Ол акшаны төлеп бээр деп турарын мастер дыңнатты.

Чеди-Хөл кожууннуң чуртталга-коммунал ажыл-агый бүдүүрүлгезиниң одалга ажыл-агый чериниң ажылчыннарының редакцияже бижээн хомудал чагаазын истеп, хынап көөрүвүске хомудал чөптүг болган. Ынчангаш бо бүдүүрүлгенин удуртулгазы ажылчыннарның негелдезин хандырар дээш хемчегларни алырын аазап турар.

Таан-оол ХЕРТЕК

БИЛЧИП АЖЫЛДАЗА

Бо чүүлүмге кожууннуң амыдыралында болуп турар чамдык фактыларга таарзынмайн турарымны бижиир бодадым. Рыноктуг экономиканың бо берге үезинде амыдырал-чуртталгада, ажылиште шаптараазыннар бо-ла таваржы бээр-дир. Амыдыралдың бо берге байдалын бодунуң эрге-ажыынга таарыштыр ажылган турар кижилер база бар. Чамдык «чиик» баштыг кижилер Күрбанк салбыындан эвээш хуулуг чээли акшаларны алгаш, оңу эгидер талазынче сагыш салбайн коммерсант, бизнесмен, арат ажыл-агыйлыг болуп алгаш, туразында чаңнап, арага-дарыны сертификат чокка хостуг өртекке садып турарлар.

Кожуун иштинде акша эргилдези чогумчалыг чорбайн турарындан чамдык школалар коллективтери айайы-биле шалып акшазын албайн турар. Ол дээрге күрбанк салбырының ажылының четпезиниң бир херечизи-дир. Николай Дажынмайның бижээн материалында Эрзинде күрбанк салбырының даргазы А. К. Сандактың адрезинге айыткан шүүмүүлел шын дээрзин бодум хуумда бадыткап тур мен. Кызыл кожуунда арат ажыл-агыйлыг деп документилиг Ховалыг деп кижиге 20 млн. рубльди, А. Сандактың төрели болур дуңмаларынга хөй түүнүг акшаны бергенин, а олар бодунуң ээлчээнде ийи машинаның өртээн 1,5 катап өстүргеш, садып турганын чон чугаалажып турар. Экономиктиг кем-херек үүлгедиишкининге хамаарыштыр Россияның Чазааның келдерели үнген-даа бол, кожуунуң сан-хөөзүнче дөгүм кылдыр ол акшаларны эгидип бээрин Күрбанк салбырының даргазындан негелдени кылза артык эвес боор деп бодап турум мен.

А. К. Сандактың талазындан удуртукчу кижиниң этиказын сагывайн баар, эргидаа чаа-даа чагырга даргаларының сөс-домаанга огулуг харыы бербес, бодун өрү көрдүнер аажы-чаңныг болуп турар. Кылбаанын кылдынган, чок чүвени бар кылдыр илеткээр база чаңчылдыг. Ол дээрге амыдыралдың бурунгаар базымынга халаптыг айыыл деп түүнеп чугаалаар мен. Күрбанк салбырының даргазының, оон улуг бухгалтериниң киржилгези-биле март 8-тиң байырлалының шайлаашкынын хааглыг, таңныылдыг объект болур күрбанк салбырының бажыңынга орайга дээр уламчылаан факт база бар. Харын-даа ИХК-ниң харыысалгалыг ажылдакчызы ол объектини хынап чорааш, оларны тараткан.

Бо талазы-биле кожууннуң удуртукчулар хуралынга А. К. Сандак чүү-даа болбаан хевирлиг тайылбырлаан. Кожууннуң күрбанк салбырының ажылын, оон удуртулгазын бир янзы сайтара көрзе эки боор деп бодалдыг мен.

Оон ыңай үзе шиитпирлээр ужурлуг база бир айтырыг бар. Дүшкен партия райкомунуң эт-хөрөнгизинин бир килдизинин эргелекчизинге ээледип кааш, сандан үндүрген. Партияның ол шимчээр-шимчевес хөрөнгизин тускай комиссия сканааш, албан черлеринге, организацияларга, коммунистерге үлеп бээр ужурлуг деп саналдыг мен.

Кожуунга корум-чурумну быжыглап, кемниг херектерни чавырылдырары-биле хөй-ниити, хууда чоннуң мал-маганын оорлатпас сорулга-биле ажыл-агыйлар, бүдүүрүлгелер, организациялар 10-10 аъттардан бүрүн дерээш, аңгылап бээр кылдыр чугаавысты боттандырар дээрзинге бүзүреп артым.

Кожууннуң чаа соңгуткан даргалары аныяк кадрлар болгай. Олар чагырганың ажыл-чорудулгазын ушкарып-башкарып шыдаарынга идегээр, бүзүрээр мен. Чүүлүмнүң төнчүзүнде кожууннуң күрбанк салбырының даргазының хүлээлгезин күүседип турар А. К. Сандак кады ажылдаар улустары-биле ниити билиишкинни дилеп, билчип ажылдаза эки боор.

Эрес-оол ИЖИ.
Эрзин кожуун.

Хөөмейжиниң бодалы

ШИИТПИРЛЭЭР ҮЕ КЕЛГЕН

Бо чылдың февраль 19-та үнген 33 дугаарлыг «Шын» солунга америк профессор Анат Кейдор, медицина эртемниниң доктору, профессор Антони Жан оларны Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржакка чагаа чорутканын номчудум. Ында «Тыва» ансамбльдиң хөөмейжизи Борис Херлинин үнүн профессор Анат Кейдорнуң лабораториязынга видеокассетага бижиткеш, кижиниң организминге хөөмейиниң чедирии болур хораларының дугайын эртемге үндезилеп, кончуг эки тайылбырлап бижээн чорду.

Борис сыгыртып турда, видеокассета дамчыштыр көөрге, үн үндүрер шыңганнарның дыңзыгыышкынының үезинде чараа аразынга көстүр-көзүлбес хан төгүүшкүнүн, үнүн күштелиишкининиң, кошкаашкынының үезинде нерв дыка кошкап келириниң илереттивис дугайында чугаалап турар. Оон аңгыда, үр азы каш чылдар дургузунда хөөмейлеп чоруурга, ону эрте, бичии чылдарында эгелээрге тыныш системаызынга, өкпеге хоочулар, мээ болгаш нерв аарыглары тыптып болур деп эртемденнер тодараткан-дыр. Ынчангаш ол эртемденнер элээн сүмелерни берген чорду. Бирээде, 16-17 хар четпээн, үнү быжыкпаан оолдарны хөөмейге өөредип албадаарын сүмелевээн. Ийнде, бир күүселде соонда эвээш дээрге-ле 15-20 минута дыштанып алырын айыткан. Үште, хөөмейжи кижи бүрүзү өкпе, өк, баш мээзиниң талазы-биле эмчи хайгааралынга турбушаан аңгы учетка турарын кол чүүл кылдыр көргеп-дир. Бо чугула айтырыглар ышкаш-тыр. Ынчангаш оларны дарый шиитпирлээриниң үези келбээн бе?.

Менде мындыг санал бар. Кожууннар бүрүзүнде сыгыт, хөөмей ансамбльдериниң киржиктилерин, ургуларның музыка школаларының өөренікчилерин тус чер аайы-биле эмчиниң тускай учедунга тургузуп алза чүл? Олар оода-ла бир чыл болгаш эмчи шинчилгезин эртип ап турар кылдыр чурумчудуп алза канчап баар боор.

Бичии оолдарның кандыг-бир концерт үезинде сыгыртыы бээрин дыңнааш, аажок-ла өөрүүр, чаптаар болгай бис. А оон соонда чылдарда, чоокку келир үеде ол кижиниң кадыы кандыг байдалдыг апаарын бодап, ожаар болзупусса эки. Ынчангаш бичии оолдарны сыгыт, хөөмейниң аргаларын өөреднирнче албадал кылбайн, оларны тыва национал хөгжүм херектериниң бирээзинге ойнап өөренип алыр кылдыр эге билиглерни берзивиссе ажырбас деп саналдыг мен.

Бо дугайты каш сөс. Алдан чылдар эгезинден бээр сыгыртып, хөөмейлеп келдим. Бо чылдың март айдан эгелеп кожуун болгаш республика эмнелгелеринге эмнедип чыдып келдим. Аарыым ам-даа эчизинге чедир тодараттынмаан. Республиканың нерв эмчизи хоочураан остеохондроз база баш мээзи шимчээн деп түүнел кылган. Пенсия меңээ тывыспаан. Шак мынчаар бистин хөөмейжилеривис хайыралыг назынындан элекке чарлыр деп бодап олур мен.

Кажан Кызылга хөөмей талазы-биле симпозиум болуп турар үеде республиканың Культура, кино болгаш туризм талазы-биле яамызы хөөмейжилерге пенсия тыпсыр дугайында шиитпир хүлээп алган турган чүве. Ынчан ол дугайын айтыларывыска чүгле Президентиниң ат салыры арткан дээн. Хүндүлүг Президент, ынчан силер пенсия тыпсырын база аазаан болгай силер. Оон бээр ам ийн чыл ажып тур. Хөөмейжилерге пенсия тыпсыры бо чоокку үеде болур ирги бе?

Николай МОНГУШ.
Тываның улустуң хөөмейжизи, Өвүрнүң улустуң артизи.

Хоочуннар аравыста

ООҢ ЭРТКЕН ОРУУ

Монгуш Саңзаякович Сыгыр-оол амгы Кызыл кожуунуң Баян-Кол суурунда хөй чылдарда ажылдап, чурттап келген. Ооң эрткен орууе-биле таныжарга дыка солун. Күш-ажылдың хоочуну, күш-ажыл фронтузунуң киржикчизи амгы үеде үндүлүг дыштанылгада, уруг-дарыының аразында чурттап чоруур.

Ынчангы Кара-Булун сумузунуң аревэ үүрүнүң даргазынга ажылдап турда, Монгуш Саңзаяковичини Баян-Кол суурнуң көдээ Совединин эң баштайгы тыва даргазы кылдыр томуйлаан. Ол 1949 чылдан эгелээш, 1952 чылга чедир аңаа даргалап ажылдаан. Аревэ хүрээлелинге идепкейлиг ажылдап турганы дээш ол аревэниң Улуг-Хем кожуун комитединин пленум кежигүнүнге соңгуткан.

1953 чылдан эгелеп Улуг-Хем кожуунуң Хайыракан суур Соведин даргалап, ол албан-хүлээлгеге чеди чыл дургузунда ажылдаан, сөөлзүредир ол-ла кожуунуң Көк-Чыраа көдээ Соведин 1964 чылга чедир удуртуп келген. Көк-Чыраа көдээ Совединиң ажыл-агый, культура тургузуушкунун экижидип, сайзырадырынга идепкейлиг ажылдааны дээш бедик үнелеп, Москвада көдээ ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинге барып киржир эргениң путевказын ооң холунга тывыскан. Ынчан Монгуш Саңзаякович кады чораан эш-өөрү-биле кады Москва хоорайның кайгамчык солун, сураглыг черлеринче, фабрика, заводтарынче экскурсиялап, көрбээн чүвезин көрүп, чивээн чемин чип, магадап, амыдырал-чуртталгазынга хөй янзы ажыктыг чүүлдерни билип алган.

—Көдээ ажыл-агый чедиишкиннериниң делгелгезинин аңгы-аңгы павильоннарында черле чүү чок дээр. Ында делгеп каан экспонаттарның аразында бистиң Тываның көдээ ажыл-агый талазы-биле чедиишкиннерин көргүскенин база аажок соонуургаан бис. Москвага каяадаа чорувуста ооң чурттакчы чону бисти, кара кижилерни аажок хүндүлээр, артында чедип алгаш, кудумчулар кежирер, метрога олуртур, чемненир, дыштанып удуур черлеринге барып чедирер дээш, черле кандыг ачы-буян чедирбээн дээр! Магалыг-даа солун чүве көрүп, хей-аът кирип, омак-хөглүг ээп чаныр келдивис. «Ада көрбээнин — оглу көөр, ие көрбээнин — кызы көөр» деп тыва улустуң кончуг чиге сөглээн үлегер сөзүнүң шыннынга херек кырында бүзүредим — деп, Монгуш Саңзаякович Сыгыр-оол чугаазын ынчаар доосту.

Ооң өг-бүлезинге төрүттүнген уруг-дарыының келир үеде ниитилелге ажыктыг кижилер кылдыр өстүрүп, кижизиделгерге киирген үлүг-хуузун манаа онзалап демдеглээр апаар. Шынап-ла, ооң кижизидилге хайгааралының, сагыш човаашкынының ачызында уруг-дарыы назы-хар чедип, ортумак болгаш дээди өөредилге черлерин доосканының соонда янзы-бүрү тускай эртемниг специалистер болуп, республиканың ажыл-агыйының янзы-бүрү адырларында ажылдап, чурттап чоруурлар. Оларга ада кижи канчап чоргаарланмас боор.

Амгы үеде аныяктар ортузунга корум-чурумну шыңгыырадыр, оларны ажыктыг ажыл-ишке киирер, бо берге рынок үезин ханы медереп билир кылдыр кижизидиринче сагыш човап, уш аныяк өг-бүлени арат, тараачын хуу ажыл-агый тударынга бодунуң сүмезин киирип келгениниң түннелинде бир аныяк өг-бүле чоокта чаа арат, тараачын ажыл-агыйже шилчээн. Ол ышкаш тыва улустуң чазгай чаңчылдарын сагып, ону өг-бүлезинге ажыглап чурттаарынга, уруг-дарыын шын кижизидеринге төлептиг болурунга Монгуш Саңзаякович улуг кичээнгейни салып турар.

Советтер органнарынга хөй чылдарда кызымак ажылдап, аныяктар кижизидилгезинче кичээнгей салып келгени дээш база дайын чылдарында күш-ажыл фронтузунга идепкейлиг киржип турганы дээш юбилей медальдары болгаш 1941-1945 чылларда «Күш-ажылчы эрес-маадырлыг чорук дээш», «Күш-ажылдың хоочуну» медальдар-биле шаңнаткан. М. С. Сыгыр-оолдуң чурттап эртип келген ажыл-ишчи, эмыдыралчы оруун номчукчуларга кыска таныштырарга мындыг-дыр.

Алексей ДЫРТЫЙ-ООЛ.
Күш-ажылдың хоочуну.

ТӨТЧЕГЛЕКЧИЛЕРНИ ТОРГААР

Амгы үеде долгандыр хүрээлелди камгалап, каракаары дээрге-ле шиитпирлеттинмес берге айтырыгларның бирээзи болуп артышаан. Шаг-шаандан бээр бистин республиканың девискээринде хөй-хөй үнүштер болгаш дириг амытаннар кадагалаттынып артып калган. Ол ховар үнүштерни болгаш дириг амытаннарны үүгле Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызының болгаш ТР-ниң ИХЯ-ның камгалаар сорулгалары эвес, а кижи бүрүзүнүң хүлээлгези.

ИХЯ-ның кем-херек үүлгедиглериниң истелге эргелелиниң дарый истеп тывар килдизиниң шалыпкын истелге чорудар салбырын 1992 чылдың октябрь айда тургускан. Баштай республикага 26 кижи ажылдап турган. Оон соонда 13-ке чедир кызырган. 1993 чылдың июньда 6 кижи арткан.

Эрткен чылын салоырның ажылдакчылары элээн ажылдарны кылган. Районнарже 89 удаа сургакчылааш, ниитизи-биле 284 хонукту эрттирген. Олар бойдус камгалаар талазы-биле чоруткан рейдилерге киришкен. Долгандыр хүрээлелди камгалаар хоойлудүрүмнү хажыткан 133 кижини туткан. 1992 чылдыы-биле деңнээрге, 22,3 хуу кызырылган. Республиканың девискээриниң эң-не берге черлеринче вертолет-биле 3 үнүүшкүнү кылган.

Аңнаарының дүрүмүн хажыткан 62 кижини туткан. Балыктаарының дүрүмүн үрээн дээш 44 кижиге протоколду тургускан. Сугну ажыглаар хоойлу-дүрүмүн үрээни дээш 6, атмосфера камгалаарының дүрүмүн хажытканы дээш 3 протоколду тургускан. Аңнарның үнелиг чымчак кештерин чажырып сатканы дээш 18 протоколду тургускан. Ниитизи-биле 942 000 рубльге торгаан. Оон 719 875 рубльди төлеттирген. Беш херекти оттурган. 49 боону хавырган. Ооң иштинде араалыг 20 боо бар болган. Ол ышкаш аң өлүрер янзы-бүрү 63 чепсекти хурааган. 22 үнелиг чымчак кештерни болгаш 150 өске аң кештерин база 200 кг балык болгаш өскедаа аң эттерин хавырган.

Төтчеглекчи чорук-биле демиселди канчаар чорудуп турар дугайында телевидениеге 2, радиога 10 катап дамчыдылганы организастаан. Солуннар арнынга 11 материалдарны парлаан. Тыва Республиканың Долгандыр хүрээлелди болгаш бойдус курлавырларын камгалаар яамызының «Бойдус» агитбригадазы тайылбыр-суртаал ажылы чорудары-биле үнүүшкүннерни чоруткан. Шалыпкын истелге чорудар салбырның ажылынга улуг дузаны күрааңныыр инспекторлары болгаш кожууннар эргелелдериниң ажылдакчылары Д. С. Оюн (Таңды), К. Х. Ооржак (Чөөн-Хемчик), И. А. Самбуу (Бии-Хем) олар көргүскеннер.

Амгы үеде кол-ла берге-деп турар айтырыгларывыстың бирээзи транспорт болуп турар. Артык кезектериниң тывылбазы-биле үрелген машиналар турып бээр. Ооң ужурундан ырак-узак черлер четпейн баар.

Бойдусту камгалаар талазы-биле салбырның ажылдакчылары боттарының улуг-хуузун шыдаар шаа-биле киирип турары өөрүнчүг.

Анатолий МОНГУШ.
Милицияның лейтенанты-зы.

БОТТАРЫВЫС СААРЫП БИЛБЕЗИВИСТЕН

Тыва — эң-не байлак оран. Ол талазы-биле кайыын-бээр келген аалчыларда көрүп мага ханган. Ылангыя эм оттар-биле аажок байлак. Бети дээрге бөрү оъду, шаанак, артыш, кара-ай, хая чугун адаарга-ла четчир. Ол хире магалыбай оранда чурттап чоруурдаа болзувусса, бодувустун өскен-төрээн чуртувустуң байлаан ий-шаанда, таптыг ажыглап билбезивис кончуг хомуданчыг-дыр. Чижек кылдыр оода-ла базаарда байдалды көрээлинер: үстүнде адааным эм оттарны садып олурар чаңгыс-даа тыва хиндиктиг кижи көрбес сен. Аңаа бодааргa, шала чылар-чылбас болуп алган, аксы чыттыг, «өзенгизи дыңзый берген» чоруурлар кайы хөй. Орус дылдыг бир кадайны көрүнер даан. Ол тергезин идип алган, кыжын-даа, чайын-даа — чылдың кайы-даа үеларинде янзы-бүрү эм оттарны садып турар. Ооң ол эм оттарының өртектери хүн бүрүле хереглелдин аайы-биле өзүп орар, ындыг болур-даа. Ол-да бүгүнү тайгадан барып алыры ындыг-ла амыр эвес херек.

Бистиң тыва кижилерден янзы-бүрү эм оттарны билирлер кайы хөй, ол хиреде ол-ла бүгүнү шын ажыглап билбезивис кончуг-дур. Хомуданчыг-дыр. Ооң кедерезе шала ыядыксаар. Базаарга чүве садарга чүзу канчап баарыл? Ында кижи ыядыр кандыг-даа барымдаа чок деп бодаар мен. Орус кижилер чурттап билир болгаш, бичии-ле чүведен акшаны тыва шаап аар. А бис хөөкүйлер ол-ла каш шалынче карактарывыс шыгаап алган олурар-дыр бис. Харын-даа четчип турар акша-дыр ийин мон.

Эм оттардан өске черлерде чүү садып болбазыл? Артыкшылдыг эт, сүт, саржаг, аржы, тарак, божа, быштак, соктаан далган, тараа дээш, чүү сатпас боор. Ам харын сөөлгү үеларде көрүп чоруурга базаарда артыкшылдыг аъш-чемин садып турарларның саны хүн бүрүде көвүдеп олурарын көргеш, кижи чоргаарланыр-даа чораан. Энир чылын шиштээн эт садып турар оолдарга баргаш, чугаалаштым. «Хей-ле хоорайга кылаштажып турарының орнунга, мынчаар ажылдап, чонунга ажыктыг чүве кылырга ында кандыг-даа багай чүве чок деп бодаар бис» диштилер. Ол кончуг шын харыы. Хоорайда, өске-даа хөй-ниити черинде ийн-чаңгыс «элеңмейлерни» көргеш, оода-ла тайга-сыныың ажыктыг эм оъдундан чонунга садып олурган болза, бодунга-даа, чонунга-даа өөрүнчүг ийин деп кижи бодай бээр-дир.

Кижиниң кадыкшылы — оон холунда дээр болгай. Кадыкшыл холувуста, а ооң эми-таңы хайыралыг таңдывыста деп чүвени билип, ооң ачы-буянын шын ажыглап чоруур болзувусса, дыка-ла эки чүве-дир ийин.

Ирина БЮРБЮ.
Кызыл хоорай.

УЖУРАШТЫРЗА КАНДЫГЫЛ?

Ада-чурттун дайынының үезинде Тываның Араттың Революстуг Шериниң аътты полугунга немештир Чадаанага, Шагаан-Арыгга, Самагалдайга аътты шериг эскадроннарын тургускан Дайын үезиниң чыылдазынче 18-тен 21 хар чедир оолдарны болгаш 1938-1939 чылларда шериг албанын эрттирген, халажылгага турган дайынчылар, сержантылар, старшиналарны база катап ол эскадроннарга салбыр, взвод командирлери кылдыр келдирткен.

Ол үеде тыва улуска документилер турган эвес, 16-17 харлыг оолдар патриотчу ёзу-биле харын улгаттырып алгаш, шериг албаны эрттирип чоруп-даа турган чүве ийин.

Амгы Өвүрнүң Дус-Даг сумузундан 32 кижи Шагаан-Арыг хоорайга тургускан эскадронга шериг албаны эрттирип турдувус. 1942 чылда Кызылче өске кожууннарның шериг кезектери-биле АРШ-тың аътты полугунга каттыжып, № 1 эскадронунга албан эрттирдивис. Дус-Дагдан мээн-биле кады барган эштерим Мунзук Севээн-оол, даайларым Мезил-оол, Улуг-Шыыр Тулуштер эки тура-биле Фронт баргаш, ээп келбейн барган.

Дус-Дагдан барган 20 ажыг кижи шериг албаны эрттиргеш, чаныр келгеш колхоз, совхозларга, янзы-бүрү албан черлеринге ажылдап чордулар. Амгы үеде Дус-Дагда чаңгыс черттуг салбыр командири улуг сержант даайым 79 харлыг Тулуш Магажык-биле нелээ артывыс.

Ам Өвүрде Маадырбай Донгак, Степан Сыгыртаа-биле кады дөрт-ле кижи арткан-дыр бис. А өске кожууннарда та чеже кижи арткан? Дайынның ол кадыгберге үезинде чайның изии, кыштын соогу дивейн, кады өөренип, дайынчы походтарны эрттирип чораан. ылангыя АРШ-тың төөгүзүнде чок. Кызыл — Өвүр — Улуг-Хем — Бии-Хем — Кызыл чедир 1943 чылдың чайгы походунга киришкен эш-өөрүмнү сактып, көрүксээм кээр-дир.

Ынчангаш АРШ-тың дайынчылары чораан ам арткан эштеримни Кызылга ужуражып көөрүн саналдап, бижип олур мен. Эш-өөр-биле чугаалажып, телевизорга, чурукка тыртты-рып алыры дээрге-ле улуг аас-кежик, төөгү болуп артар. Уруг-Дарыыбыска арттырып каар тураскаалывыс болур деп санап турар мен. Мээн саналымны деткиир боор дээрзинге бүзүреп, силерни, АРШ-тың дайынчыларын кыйгырып олур мен.

ТР-ниң Социал камгалал сайыды Сергей Дамбаевич Киров болгаш республиканың хоочуннар чөвүлели (Т. Норбу) ревшеригжилер бистерге деткимчени көргүзер дээрзинге бүзүреп артым.

Доржумай АГБААН.
Өвүр кожуун.

МАГАДАНЧЫГ КЕЖЭЭ

Көдээ культура одагларында

Кара-Хөл суурнуң Культура бажыңының чарлалдар азар черинге чеде бердим. Ында улуг чарлалды көрүштүг, чараш кылдыр, чурук-кааталгазы-биле шимеп тургаш аскан болду. Чарлалдың кол утказында билдинип турары, суурга ийи хүн дургузунда аныяк тускай эртемниглерге тураскааткан байырлал болуп эртер хире. Баштайгы хүнде «Хөглүг старттар», спортчу оюннар болурун, а ийиги хүнде «Хөглүглерниң, тывынгырларның мөөрейи» болурун чарлаан.

Бирги хүнде школаның улуг залынга спортчу маргылдаалар бедик деңнелге, хөглүг, солун эрткениниң түңнелинде, башкылар командалары тиилекчилер болган.

Ийиги хүн. Суурнуң көдээ Культура бажыңында кижи долу. Сценаны көөрге кааталга-шимелдези черле кайгамчык солун уткашынарлыг, артында тускай өңнүг чырыктарлыг, кирген кижиниң сеткил-хөөнүн хейаът киирип, көдүрүп турар хөгжүм аялгазы чаңгыланы берген.

Көжеге ажыттынган соонда культура одаанның директору, Улан-Удэниң культура институдунуң доозукчузу Нелля Күдерек көстүп келди. Ол чазык хүлүмзүрбүшаан, көрүкчүлерге байыр чедиргеш, аныяк тускай эртемниглерге тураскааткан байырлыг кежээни ажыткан. Мергежил аайы-биле аныяктарны кааяа, кандыг эртемни чедип алганын чаңгыстап адап таныштырып эгелээн. Көрүкчүлер диңмиттиг адыш часкап уткуп ап турду. Ынчалдыр чеден ажыг тускай эртемниглерни адап таныштырган. Олар 35 хар чедир назылыглар. Сценаны колдур Кара-Хөл суурнуң аныяк специалистери туруптарга, кижиниң сагыш-сеткили өөрүшкүден хөлзеп келир. Мынча хөй тускай эртемниг, дипломнуг аныяктар барын көргеш, өөп ажыглаар чүве болза, бисте күш улуг-дур деп бодап олурдум.

Оон соонда Нелля Күдерек кежээниң эртер программазы-биле таныштырды. Программаны Нелля Күдерек, Айлаң Чадамба база школада ыры, музыка башкызы Анатолий Монгуш чогаадып тургускан дээрзин билип алдывыс. «Хөглүглер, тывынгырлар мөөрейи» ынчалдыр эгелээн. Ниитизи-биле 6 команда болуп алгаш, 54 специалист мөөрейлежип кежээлээн.

Команда бүрүзү чогаадып алган адын, кыйгызын, ырызын чогаадыкчы, баштак, солун аян-биле көргүскен. Ылаңгыя улуг класстар башкылары (удуртукчулары Саяна Саая — орус дыл башкызы Лариса Хертек— география башкызы), эге класс башкыларының (удуртукчузу — Айлаң Иргит) командалары онзагай чогаадыкчы талантызы-биле ылгалып көстүр. Өске командалар база-ла эки киржин турган. Оон соонда командалар бодунуң эртемин камгалап мөөрейлешкен. Башкыларның ийи командазы, эмчилер командазы, (удуртукчузу Светлана Иргит), көдээ ажыл-агый эртемниглери (удуртукчузу Роза Кыргыс), «Сайлык», «Сайзанак» уруглар садтарының башкылары, (удуртукчулары Рада Өлчей-оол, Чечена Алдын-оол), культура ажылдакчылары (удуртукчулары Нелля Күдерек, Раиса Бадарчы) көрүкчүлерге тускай эртемин камгалап, чураан чуруктарын тудуп алгаш, шүлүктерни, үлегер домактарны, ыры, кожамыктарны боттары чогаадып алганы-биле ажыглап тургаш, чедип алган эртеминиң ужурдузазының дугайында са-ла мактандылар. Кайызын кандыг дээр, чараш-ла чорду. Школачыларга болгаш өске аныяк-өскенге кончуг-ла улуг үлегерлиг, ажыктыг, өөредиглиг кежээ болган.

Чеден-сезен чылдарның модазының көрүлдези эгеледи. Команда бүрүзү черле бот-боттарынга дүжүп бээрдаа хире эвес, изиг-изиг «тутчуп-ла» тур. Өзулуг-ла 70-80 чылдарның аныяктары олчаан кеттинген оолдар, уругларны көрүп, магадап, хол часкап олурдувус. Ылаңгыя башкылар Татьяна Хертек, Роля Хертек, Айлаң Иргит, Анна Иргит, кижизидикчилер Рада Өлчей-оол, Любовь Байыр-оол, Любовь Иргит, Рада Чадамба, эмчилер Долаана Хертек, Анаң-оол Хертек, экономист Сайлык Хертек, ветеринар-эмчилер Виктория Кочаа, Виктор Кочаа болгаш оон-даа өске аныяк специалистер кайгамчык талантызын көргүскеннер. Олар ол үениң ырыларын, танцыларын база күүсеткен. Бодум черле ыры танцыга кончуг ынак кижи мен. Ынчангаш ындыг ийик мен бе, эрги чаңчылдарның ырларын дыннааш уярап, таалап-даа, ыглап-даа, ырлап-даа олурар болдум. Мээң хуумда сагыш-сеткилимниң байырлалының кежээзи ол болган дээрзин билип ордум.

Оон соонда эртем-мергежилин мактаан рекламалар эгелээн. Бичежек дурт-сынныг башкы оол Валерий Даржаа-биле, узун-шыырак Лариса Хертек олар үүнп келгеш, «Кара-Хольская школа — отличная школа» деп-ле эгеледи. Көрүкчүлер баарын кадыр каттыржып, адыш часкап олурдулар. Оон сценага ширээ салыпкан. Каас-коя кеттинген ноян кижи үүнп келгеш, сөгедеп олурупкан соонда, каас-коя даңгына келгеш, оон мурнунга дис-баштап мөгейди. Дүрүп каан бижикти ноян сунгаш: «Кара-Хөлдүң школазынга моон сонгаар өөредилгени канчаар чорударының дугайында уулза-бижиимни чонга номчуп бер» деп дужаар. Ында чогааткан чаа хоойлулар бир янзы, баштак болгаш тыва аян-биле өөредилгени чорударын чугаалап турары база солун болду. Команда бүрүзүнүң рекламазы улуг утка-шынарлыг болгаш тайылбырлыг, баштак аянныг болган. Оон соонда «Анаала Мария» деп киносериалдан үзүндүлерни сценажыдып көргүскени база-ла көрүкчүлерни өөрткен.

Улаштыр 2000 чылдың модазын чогаадыкчы ёзу-биле тайылбырлап көргүскен. Эр улуска тураскааткан номерлер көрүлдези эңне каттырынчыг. Мерген Сааянын кыс уруг олчаан кылдыр кеттинип алгаш, ырлаанын көрүкчүлер улуг сонуургады. Қажан мөөрейни жюри кежигүннери түңнеп турар үезинде сценага шупту тускай эртемниглер турпкаш «Магаданчыг кежээни», «Күскү сесерликти», «Ава дугайында ырыны» улай-улай бадырыптарга, кижи магадавас арга чок. Сөөлгү үеде кижилерниң сагыш-сеткили хоозурап амыдырал бергедеп, өртек өзүп, шалың чидип, чамдык кижилер ажыл чок артып, үениң өскерлиишкиннеринге таваржып турар, эки чүве ховар берге үеде шак мындыг магаданчыг кежээни көрүп аарга безин кижиге улуг чигелде-дир.

Жюри кежигүннериниң аразында сумунуң чагырга даргазы, совхоз директору олурары база өөрүнчүг. Чүге дизе, мооң мурнунда клуб чөвүлели болгаш школа хөй-ле шак мындыг кежээлерни эрттирип келген. Орта даргалар келбейн баарга, хомуданчыг боор чораан. Оон ыцай суурнуң улуг назылыг чурттакчылары сөөлгү үеде база клубта үүү-даа болуп турарга келбес апарган. Бо кежээни база хөй кезии өөреникчилер, аныяктар көрген.

Жюри даргазы хоочун башкы Сендажы Хертек мөөрейниң киржикчилеринге болгаш көрүкчүлерге байыр чедиргеш, аныяк тускай эртемниглерниң ниитизи-биле бедик уран талантылыын, эртем-угаанныын магадап демдегледи. Ылангыя башкыларның уран-чеченин, чогаадыкчызын демдеглевес арга чок. Ону организастап эгелээн Культура бажыңының директорунга өөрүп четтиргенин илеретти. Түңнелинде мөөрейге бирги черни школада улуг класс башкыларынга тывысты. Ийиги черни школада эге класс башкылары, 3-кү черни садиктер, эмчилер командалары алган. Өске командаларның идепкейлиг аныяктарын база адап, демдеглээн. Оон соонда оюн, танцылар бедик деңнелге эрти. Хөглүг, солун-на кежээ. Эр-хейлер!

Ол-ла хевээр суурнуң тускай эртемниг аныяктары бир демниг каттыжып алгаш, чер-чуртуңарның кандыг-даа ажыл, амыдыралынга киржип чорааш, Кара-Хөлүвүстүң адын алгыдып чоруңар деп чагып каайн.

Вера САЛЧАК.
Башкы.

Бистиң оолдарывыс **Виктор Бугалдаевич** база **Сергей Бугалдаевич ОЮННАР** Кызыл хоорайда чурттап, ажылдап турарлар. Оолдарывыс кайызы-даа май айда төрүттүнгеннер. Ам улуу 35, бичези — 30 харлаар. Ынчангаш бо одуруглар-биле солун дамчыштыр оолдарымга чагыг сөстүг байыр чедирип олур мен.

Чеден харның чартыы дээрге,
Чечек ышкаш үе-дир ийин.
Алдан харның чартыы дээрге,
Ам-даа чаш назын-дыр ийин.
Изим базып соом салгаар,
Идегелим чоргааралым.
Ийистер дег ийи оглум
Ийи кыстыг, ийи оолдуг,
Аңгыак чаш оолдарым,
Ам-даа эки чурттаңар-ла.
Адалар деп аттарыңар
Алдаржыдып чурттап чорунар!

Шагаан-Арыг хоорайда авазы Силиңмаа Донгаковна ОЮН.

КОНКУРСКА КИРЖИҢЕР!

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, Тыва Республиканың В. Көк-оол аттыг хөгжүм-шин театры республиканын Чогаалчылар эвилели-биле кады төөгү, аныяктар дугайында, найырал дугайында болгаш тыва күрүненинң тургустунганының дугайында эн эки шин дээш конкурсту чарлап турар.

Ажылдарны дужаарының хуусаазы 1994 чылдын июль айының төнчүзү. Комиссия конкурска келген шиилерни алганының соонда театрга тургузуп, үндурери-биле театрнын репертуарынга киирер.

ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызы шилип алган үш шин дээш кайызынга-даа 500.000 рубльди төлээр, оон ангыда шиилерни тургузарының болгаш өске-даа чарыгдалдарны бодунга ап турар.

Телефоннар: 3-77-35 болгаш 3-66-22.

ЧААТЫНЫҢ КАРАЛАРЫ

Ынчан алдыгы класска өөренип турган бис. Ол хүн радиога «Космосче баштайгы кижи, Совет Эвилелиниң хамаатызы Гагарин ужуп үнген» деп дамчыдып хүнзээн. Ылавылаарга, 1961 чылдың апрель айның 12-дир ийин. Ол чылын час эртежик дүшкени-биле, чер карарып, даштыгаа ойнаар бүгү-ле оюннар суурувустуң ол-бо кудумчуларынга кидин түлүк эгелеп турган чүве. Бис үш чаңгыс классчылар, үш атташ эжишкилер, Кара-оолдар, школа чанынга баскетбол ойнап-ойнап, чаныр орган бис. Орук ара акывыс Эртине Кара-оол ужуражы бергеш, чаңы ындыг кижи болгай, хөөрей-дир:

— Оо, Чаатының Караларын але, дөрт дугаар кылдыр каттыжыттар боор бе? — дей-дир. Канчангаш көрүптеримге чанывыска эжим Седип Кара-оолдун кожазы Торай-оол Кара-оол база уткүй кел чор. Дестүнер эвес, чаңгыс классчыларывыс Чалбаа Кара-оол алгыра-дыр:

— Эй, Кара-оолдар, беш Кара көрүңер даан. Холдуң беш салаазы-ла дээш, солагай холунуң салааларын атпайтып алган тур.

Төрээн суурувус Чодураанның төвү-биле шөйлүп баткан узун кудумчунуң ортузунда көвүрүг кырынга туруп алган суурувуста Кара-оол аттыг чеже әрлер барын санап эгелээн бис. Чаңгыс суурга ынчан шупту он чеди Кара-оол деп атташтар турган болдувус. Хайлыг, ынчан оларның аттарын бижип албаан ышкажыл бис. Ам таптыг-ла үжен үш чыл э те бергенде, космонавтылар хүнү чоокшулап олурда, төрээн Чодураамга чедип, суур ортузунда көвүрүг-биле эртип чыда, Кара-оолдар дугайын сакты хонуп келгеш, иштимде оларны ончалап эгеледим. Ол, он чеди атташты таптыг-ла алды хонук улаштыр сагынгаш четчелеп алганым бо.

Норбу Кара-оол ам пенсияда, бүгү назынын Чодураазынга чурттап эрткеш, чаававысты ажаап кааш, хеймер оглу Начынының өгбүлези-биле, Хендергеже уруу Раяларже чоокшулап, көже берген болду. Чаатыга ол Ашак-Кара деп шолалыг, суурнуң кедергей дээн адаанзырак шыдыраачызы, хоочун комбайнер-механизатору кижи. Мен ол даайымга ынак чүвем — шыдыраага мени өөредип кааны. Черле Хендергеже, «Ак-Тал» совхозче элээн атташтарым көже берген болду. Ында Чамыян Кара-оол — малчын, Таспаанчык Кара, Намчыл-оол Кара — чолаачылар.

Кожавыс Шагаан-Арыг хоорайда, ынчангы үеде суурувустуң шимченгир, тенек оолдарының бирээзи, акым Эртине Кара көдээ ажыл-агый эргелелинде инженер, Сендажы Кара чолаачылап ажылдап турар, эжим Седип Кара Кызылда иштики херектер черинде, старшина, хөй уругларның адазы.

Суур адааның Бучукай Каразы ам Тожу кожуунну «Май 1» совхозта хөй чылдарда инженерлеп, механиктеп ажылдап, чурттап чоруур, арткан Кара-оо. төрүттүнгеш, төк кээп дүшкен чери — Чаатызында хеввэр болду: Калбак-оол Кара, Таспаан-оол Кара, Чалбаа Кара, Уйнукай Кара, Торай Кара, Дажыкпан Кара, Тоорук Кара шупту Чодураазында онча-менди чурттап олурары мени өөртү. Олар шупту 1961 чылда санап турганывыс 17 Кара-оолдар-дыр. Оон соонда атташтарывыс төрээн суурувуста та чеже кижи немешкенин билбес мен. Девер-оол Кара, Доспан Кара... деп оолдарның сураан дыңнап чоруур-ла боор чүве бо.

Черле ынчаш республиканың ол-бо чартыын элээн кезидим ийин, ынча хөй атташ Кара-оолдарлыг суурга таварышпаан мен. Чааты улузу черле Кара деп атка ынак чорааны илдең. Ол-ла чылын хөрээжен атташтарывыс база он шаа кижи турганын сакты-дыр мен. Узуй-оол Кара-кыс, Хири-Хаа Кара-кыс, Суктер-оол Кара-кыс, Кызыл-оол Кара-кыс, Аракчаа Кара-кыс, Дамбар-оол Кара-кыс, Дашпыл-оол Кара-кыс, Таспаанчык Кара-кыс сугларны эки сактып ор мен. Оон соонда та чеже Кара-кыстар төрүнген чүве, төрээн суурдан ойзу чурттап чораан кижи мен кайын билир мен. Чижекте-лдир билир чүвем — Уйнукай Кара-оол бир уруун Кара-кыс деп адап алган органын эки сактып ор мен.

Ынчап кээрде, Чаатыдан үжен шаа Каралар үнген хире бис ийин.

Ынча хөй Караларны Чааты Доңгактары Кара-оолдап, Кара-кыстап чыдар бе, ааспырактары аайлыг эвес, ойзу-кыйзы, овур-хевири, аажы-чаңы, ажыл-ижи-биле шолалап алыр чүве болбазыкпе. Атташтар хөйүнүң ачы-хавыяазы ыйнаан, кандыг-даа утка-шынарлыг шолалар эдилеп чоруур-ла бис.

Ашак-Кара, Калбак-Кара, Попээ-Кара, Хлеб-Кара, Аңчы-Кара, Эки-Кара, Девер (Пинал)-Кара, Дагаа (Курица)-Кара, Удуур-(Спать)-Кара, Хаван-Кара, Элчиген-Кара, Сүрер-Кара, Цыган-Кара, Соок-Кара, Чалданыр-Кара дээш-ле баар, харын мырыңай уругларывыс безин намдыктары шолаларлыг болгай. Война (дайын)-Кара суг дээш баар. Эртемденивис Кара-кыс Доңгаковна Аракчааны чаңгыс чер-чурттуглары «Эртем-Кара» деп турганнар. Чааты Доңгактары аксы дөстүнерлер эвес, ам чугаажок «Москвада Дума-Каравыс» дизе хөңнү болгай аан.

Чааты улузу Кара деп атка кандыг кончуг ынак улус, чүге ындыын мынчага чедир аайын тыппайн чор мен.

Кара-оол НАТПИЙ-ООЛ.
Шагаан-Арыг хоорай.

АЖЫЛ-АГЫЙЛАР УДУРТУКЧУЛАРЫНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

1994 чылдың июль-августа Тыва Республиканың бичии хемнеринге Швейцарияның «ЕЕФ» фирмазының 380/220 вольтулуг 7,5 квт. күштүг биче хемчээлдиг болгаш кежүп чоруур суг электри станцияларының ажылдаарын шенеп көөр деп турар.

Ындыг бичии ГЭС-терни шенээниниң соонда оларны таарымчалыг өртектер-биле садар деп турар.

Совхозтарның, колхозтарның, арат болгаш тараачын ажыл-агыйларның удуртукчулары болгаш өске-даа сонуургалдыг кижилер бо талазы-биле бүгү айтырыгларны дараазында телефоннар дамчыштыр тодарадып ап болур;

№ 3-27-90, М. К. Анай-оол, 3-78-74 Ю. Т. Сарыглар.

«ИЗИГ ХАН» КАФЕ ЧАЛАП ТУР

«Изиг хан» кафениң хүннүң-не чемнер даңзызы

1. Изиг хан
2. Согажа
3. Кургулдай
4. Чөреме
5. Тырткан.
6. Далган үскен мүн
7. Блины, быжырган чемнер
8. Хайындырып, дүлген сосиска.

КАФЕНИҢ ТУРАР ЧЕРИ: Кызыл хоорай, Оюн Күрседи кудумчузу, хүрээ чанында азы эргиде № 10 столовая.

АЖЫЛДААР ШАГЫ: эртенгниниң 10-дан кежээкиниң 16.00 шакка чедер.

МӨГЕ КЫСТАР МАРГЫЛДААЗЫ

Чадаананың уругларның спорт школазының бирги чери дээш элээди кыс уругларның аразынга хостуг хүреш талазы-бле ажык маргылдаа Кызылдың «ХҮРЕШ» спорт залынга

1994 чылдың май 13-15

хүннеринде бооп эртер.

Хакасия Республиканың, Бурятия Республиканың, Красноярск крайның, Новосибирск болгаш Кемерово областарның мөгелерин аңаа киржири-биле чалаан. Маргылдаага Тыва Республиканың аңгы-аңгы кожуннарындан херээжен мөгелер киржир.

Чалатканнар аразында херээжен улустуң аразынга делегейниң, Европаның болгаш Россияның чемпионнаттарының шаңналдарының эдилекчилери Наталья Карамчакова, Татьяна Шмитд, Татьяна Ляпина, Надежда Ондар болгаш өскелер-даа бар.

САРЫГ ШАЖЫН КАЛЕНДАРЫ

Май 5. Эрги сан-биле 25, четверг. Эдирек-Хаай (Юпитер) сылдыстыг, 7 кызыл менгилиг, салгын олуттуг, аксымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Садыг-саарылгага, мөчээннер ажаар, чер чоруур, куда-дойга таарышкан эң эки хүн.

Май 6. Эрги сан-биле 26, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 6 ак менгилиг, от олуттуг, кара улу хүнү. Кыс мага-боттуг өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Мөчээннер ажаар, хонук эрттирер, келин алыр, куда кылыр, а садыг-саарылгага, мал садарынга, чорук чоруурунга багай хүн.

Май 7. Эрги сан-биле 27, суббота. Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 5 сарыг менгилиг, довурак олуттуг, каразымаар чылан хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Чер чоруур, мөчээннер ажаар, хөренги чыыр, улуг ажыл-үүле бүдүрер, өннүк-тала болуру, келин ап, куда-дойга таарымча чок.

Май 8. Эрги сан-биле 28, воскресенье. Хүн сылдыстыг, 4 ногаан менгилиг, демир олуттуг, көк аът хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Улуг орукче аттанып боор, садыг-саарылгага эки, чорук чогунгур эки хүн, а кыс дилевес, куда эрттирбес, мөчээннер ажаавас хүн.

Май 9. Эрги сан-биле 29, понедельник. Ай сылдыстыг, 3 көк менгилиг, октаргай олуттуг, көксүмээр хой хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Аза-четкер чайладыр, дайзынны базар-даа бол, садыг-саарылгага, «кызыл-дустаан» кижи ажаавас, келин айтырбас, куда-дой кылбас хүн, ырак оруктарже аттанып боор.

Май 10. Эрги сан-биле 30, вторник. Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 2 кара менгилиг, суг олуттуг, кызыл мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Келин айтырбас, куда-дой кылбас, а өске чүнүдаа бүдүрүп, чогудуп боор эки хүн.

Май 11. Эрги сан-биле 1, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 1 ак менгилиг, даг олуттуг, кызылзымаар дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Херектиг үүле бүдүрер, ыяш олуртур. орук чоруур, чиик ажыл кылыр, мөчээннер ажаавас, бурган-чүдээн дагывас, а кыс айтырар, куда-дой кылыр.

Май 12. Эрги сан-биле 2, четверг. Эдирек-Хаай (Юпитер) сылдыстыг, 9 кызыл менгилиг, ыяш олуттуг, сарыг ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Ырак оруктарже аттанмас, чер каспас, а өске кандыг-даа ажыл-керекти бүдүрүп боор эки хүн.

Май 13. Эрги сан-биле 3, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 8 ак менгилиг салгын олуттуг, сарыгзымаар хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эң эки хүн. Бөгүн чүнү-даа кылып, ыракузак оруктарже чоруп боор эки хүн.

Май 14. Эрги сан-биле 4 суббота, Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 7 кызыл менгилиг, от олуттуг, ак күсе хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Аас-дыл кылбас, а өске кандыг-даа ажыл-үүлени бүдүрүп боор эки хүн.

Май 15 Эрги сан-биле 5, воскресенье. Хүн сылдыстыг, 6 ак менгилиг, довурак олуттуг, аксымаар инек хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Келин дилээр, куда-дой кылыр, ырак оруктарже аттанып, садыг-саарылга кылыр, а ыяш-биле чүве чазавас, мөчээннер ажаавас, хонук эрттирбес хүн.

Май 16. Эрги сан-биле 6, понедельник. Ай сылдыстыг, 5 сарыг менгилиг, демир олуттуг, кара пар хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бөгүн эт-сеп үндүрбес, мал садып-саарбас хүн, а өске кандыг-даа үүле-керекти бүдүрер хүн.

Май 17. Эрги сан-биле 7, вторник. Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 3 ногаан менгилиг, октаргай олуттуг, каразымаар тоолай хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Мөчээннер ажаар, хонук эрттирер, садыг-саарылга кылыр, ыракузак чоруур эки хүн, а чаа өннүктер тыппас, келин айтырбас.

Май 18. Эрги сан-биле 8, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 3 көк менгилиг, суг олуттуг, көк улу хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Ырак чер чорбас, тараа тарывас, хеп бышпас хүн, а өске чүнү-даа кылып болур эки хүн.

Май 19. Эрги сан-биле 9, четверг, Эдирек-Хаай (Юпитер) сылдыстыг, 2 кара менгилиг, даг олуттуг, көксүмээр чылан хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Садыглап, саарлып болур. Ырак оруктар чоруп болурдаа бол, кадайланмас, келин айтырбас, мөчээннер ажаавас.

Май 20. Эрги сан-биле 10, пятница, Шолбан (Венера) сылдыстыг, 1 ак менгилиг, ыяш олуттуг, кызыл аът хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг хүн. Бо хүн үнзе, бодамчалыг болур, а өске чүнү-даа кылып, бүдүрүп болур эки хүн.

Май 21. Эрги сан-биле 11, суббота. Белдир-Дүүшкүн (Сатурн) сылдыстыг, 9 кызыл менгилиг, салгын олуттуг, кызылзымаар хой хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Куда-дой эрттирер эңне таарымчалыг, а өске кандыг-даа үүле-керекти бүдүрүп болур эки хүн.

Май 22. Эрги сан-биле 12, воскресенье. Хүн сылдыстыг, 8 ак менгилиг, от олуттуг, сарыг мечи хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Келин айтырар, садыг-саарылга кылыр, мөчээннер ажаар, дужаал-чарлык үндүрер, үстүкү дээргилерге, сайыттарга бараалгаар эки хүн, а ыракузак оруктарже аян-чоруктар кылырын мал-маган садарын шерлээр хүн.

Май 23. Эрги сан-биле 13, понедельник. Ай сылдыстыг, 7 кызыл менгилиг, довурак олуттуг, сарыгзымаар дагаа хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Мал-маган садып чарыыры хоруглуг, а өске амыдырал-биле холбаалыг чүнү-даа кылып болур эң эки хүн.

Май 24. Эрги сан-биле 14, вторник. Кызыл-Карак (Марс) сылдыстыг, 6 ак менгилиг, демир олуттуг, ак ыт хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Чевег-хөөр эргип, хонук кыпсып, аза-четкер-биле чугаалажыр, ырак оруктар болгаш садыг-саарылга, куда-дой келин айтырар эки хүн. Чер ажылын кылбаза эки.

Май 25. Эрги сан-биле 15, среда, Уран-Хол (Меркурий) сылдыстыг, 5 сарыг менгилиг, октаргай олуттуг, аксымаар хаван хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Чалалгага таарышкан, үнүш тарыыр, өг өглээр, арыгланыр хүн, а көжер, мөчээннер ажаарын, хонук эрттирбес, чевер-хөөр эргивес, келин айтырбас, куда-дой кылбас хүн.

Май 26. Эрги сан-биле 16, четверг. Эдирек-Хаай (Юпитер) сылдыстыг, 4 ногаан менгилиг, суг олуттуг, кара күсе хүнү. Эр мага-боттуг, өөрүшкү-маннайлыг эки хүн. Чер чорбас, чаргыгаалы кылбас, аас-дыл кылбас хүн, а өске чүнү-даа кылыр эки хүн. Садыг-саарылгага, өннүк тала болурунга, чиик ажылдарга, чевег-хөөр эргип, мал-маган садар-саарарынга эки хүн.

Май 27. Эрги сан-биле 17, пятница. Шолбан (Венера) сылдыстыг, 3 көк менгилиг, даг олуттуг, каразымаар инек хүнү. Кыс мага-боттуг, өөрүшкү-маннайы хирелиг хүн. Чер чоруурунга, садыг-саарылга кылырынга, кода-хоорай тудуп, аңаа чорук чогударынга, мөчээннер ажаарынга таарышкан-даа бол, келин айтырып, куда дужүрбес хүн.

Мадон МОНГУШ.
Өвүр кожуун.

«ХОВУ-АКСЫ-94»

Тыва Республиканың Культура, кино болгаш туризм яамызы, Чеди-Хөл кожуунну чагыргазы

1994 чылдың июнь 17-19 хүннеринде

эстрада ырызының аныяк күүседикчилериниң 1 регионалдыг (Саха-Якутия, Бурятия, Калмыкия, Хакас Республика, Алтай болгаш МАР) болгаш III республика «Хову-Аксы-94» конкурузун эрттирер.

Шилиишкин көрүлдези 1994 чылдың май 17-де Кызыл хоорайга, филармонияның концерт залынга болур. Чагыгларны 1994 чылдың май 15-ке чедир дараазында адресте хүлээп ап турар.

Кызыл хоорай, Үүльдүм кудумчузу, 18, ТР-ниң Культура, кино болгаш туризм яамызы. Телефон № № 3-64-54, 3-77-35.

АЛДАРЛЫГ МӨГЕГЕ ТУРАСКААТКАН

Тыва Арат Республиканың алдарлыг **«НАЧЫН»** мөгези **Балчый-оол Ажыевич ДОНГАККА** тураскааткан спортчу маргылдаалар

1994 ЧЫЛДЫҢ МАЙ 8-ТЕ

Тес-Хем кожууннун Хомушку Чүргүй-оол аттыг совхозунга бооп эртерин баш удур чарлап тур.

Ол маргылдаага киржири-биле Тыва Республиканың күзээн-не мөгелерин чалап тур.

МАРГЫЛДААНЫҢ ХҮН ЧУРУМУ:

1. Май 8-те, эртен 10-дан 12 шакка чедир 25 км-ге аът чарыжы.
2. 14 шактан эгелээш 128 мөгенин хүрежи.

Берт-Даг тус чер чагыргазы.
Совхозтуң дирекциязы.

ШАҢНАЛ МАНАП ТУРАР

Документилер: Роман Дангытович Иргиттиң адынга паспорт болгаш автомобиль техпаспорту, түр талон читкен. Ынчангаш ол документилерни тыпкан кижини Шевченко кудумчузунуң № 208 бажыңга эккелгеш, шаңналды алырын дилеп тур бис.

ЧАЗАЛГА

«Шын» солуннуң апрель 30-деги 72-ги үндүрүлгезинге кроссворд чуруу солуннуң үндүрүкчүзү Е. М. Барысканың харыысалга чок чоруунуң уржуундан солуй үнген. Буруулуг кижи ол дээш доңгуттурган. Өзулуг шын чуруктуг кроссвордту солуннуң дараазындагы бир номеринге үндүреривисти аазавышаан, үнген частырыг дээш солуннуң номчукчуларынга буруувусту миннип тур бис.

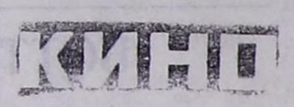

МАЙ 5-ТЕ

«НАЙЫРАЛ»: **«Өлүм хамчыктары»** 9.30, 11.30 13.30, 15.30, 17.30, 19.30 шактарда; Видеозал: **«Арзылан аспаа»** 9.00, 11.00, 13.00, 15.00, 17.00, 19.00 шактарда.

«КАА-ХЕМ»: **«Өжээн негээшкини»** 14.00, 17.00 шактарда.

«ВОСТОК»: **«Уруунуң өжээни»** 14.00, 16.00, 18.00 шактарда.

«ОТЧУГАШ»: № 26 мультфильмнер 9.30 шакта; **«Ат»** 10.50, 14.10 17.30 шактарда.

ДАРААЗЫНДА ЧҮҮЛДЕРНИ МӨӨННЕП САДЫП ТУР БИС:

ШОКОЛАДТАР:		
Сникерс —	695	руб.
Твикс —	—«—	—«—
Баунди —	—«—	—«—
Пикник —	820	руб.
Кармен —	650	руб.
Виспа —	715	руб.
Спира —	670	руб.
Курли-Вурли —	420	руб.
Вагон-Вилс —	365	руб.
СИГАРЕТАЛАР:		
ТУ-134 —	500	руб.
Опал —	—«—	—«—
Родопи	—«—	—«—
Стюардеса	—«—	—«—
Альянс	—«—	—«—
Бонд —	750	—«—
Магна —	620	—«—
Бостон —	600	—«—
Астра —	160	—«—
ДАЙНААР РЕЗИНКАЛАР:		
Ловиз —	77	—«—
Атака (турбо) —	76	—«—
Дональд-Дак —	91	—«—
Терминатор —	91	—«—
Динозавр —	—«—	—«—
КОНФЕТАЛАР:		
М+М	830	—«—
Фрутелла	940	—«—
Пакеттер	120	—«—
Шай «Пиквик»	3000	—«—
Мотор маслозу («Жигулинин 1 л	3000	—«—

Адрезивис: Кызыл хоорай, Комсомольская кудумчузу, 23, телефон № 2-41-54.

Бөгүн республикага бичии булуттаар, чагбас. Соңгубарыын угланыышкынныг хаттын күжү секундада 3-8 метр чедер.

Агаарның температуразы хүндүс 16-21 градус чылыг, дүне 2 градус сооктан 3 градус чылыгга чедер.

Кызылга онза өскерлиишкин чок агаар болур. Хаттын күжү секундада 3-8 метр чедер.

Хүндүс агаарның температуразы 12-21 градус чылыг, дүне 1-3 градус чылыг болур.

Ийиги хевирнин агаары. Кадыы кошкак кижилерге таарымчалыг хүн.

АГАР САНЫ: «Тыва соцбанк» № 363505.

Кызыл хоорай Красноармейская кудумчузу 100. Индекс 667000.

Тургузукчулары ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ ХУРАЛЫ, ЧАЗАА болгаш СОЛУННУН КОЛЛЕКТИВИ

Кол редактор З. Ф. ЧАДАМБА

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: Н. С. Базыр (кол редакторнуң оралакчызы) А. Б. Монгуш М. Д. Оюн (харыысалгалыг секретарь), М. М. Саая (кол редакторнуң оралакчызы) Н. С. Эргеп.

РЕДАКЦИЯНЫН ТЕЛЕФОННАРЫ:

Кол редактор — 3-43-34; келген кижилер хүлээп алыр ер — 3-34-26; кол редакторнуң оралакчылары — 3-33-91; — 3-34-17; харыысалгалыг секретарь — 3-34-92; оралакчылары 3-45-93

КИЛДИСТЕР: ниитилел амыдыралы — 3-34-19; 3-34-98; үлетпүр — 3-34-49; 3-36-73; көдээ ажыл-агый — 3-41-16; культура, улус өөредилгези болгаш чогаал — 3-39-15 медээлер болгаш спорт — 3-36-82; 3-34-57; очулга — 3-34-39; 3-34-93; чагаа — 3-39-03; корректорлар — 3-41-23 үндүрүкчүлер — 2-27-41; солун келбейн барганда — 3-57-99 3-14-94; бухгалтерия — 3-37-11

Солун Россия Федерациязының Парлалга комитединин чанында парлалганын, медээлернин хостуг чоруун камгалаар талазы-биле Ты